

शिक्षण संक्रमण

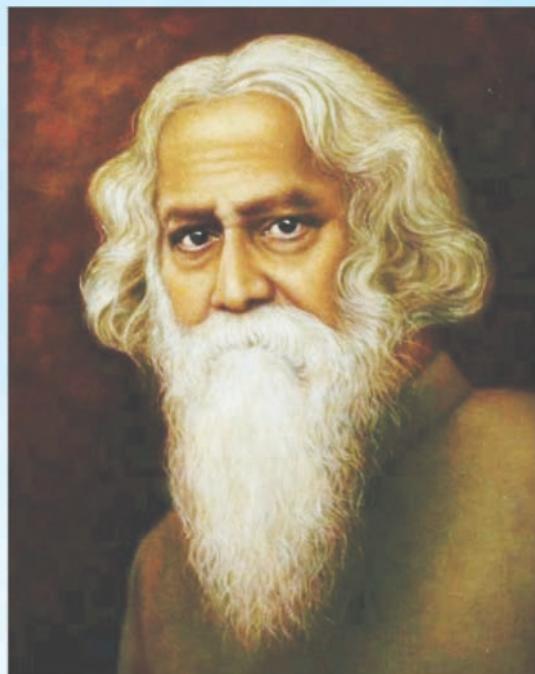

| पुणे | वर्ष ११ वे | अंक २ | आगस्ट २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

* विनम्र अभिवादन *

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर

मदर तेरेसा

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे

ऑगस्ट २०२२

शके - १९४४

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

* सत्त्वागार मंडळ *

शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितीन उपासनी

* संपादक *

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

श्री. माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

विजय दोडे
मूल्यमापन अधिकारी (प्र.)
राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बांगर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गीणी: रु.२५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडुजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्ग, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडुजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

अंतरंगानुक्रम

* चार साथीदार	डॉ. न. म. जोशी	०५
* दुर्दम्य इच्छाशक्ती	कल्याणी गाडगीळ	०९
* पाच्याच्या मनोरंजक कथा	डॉ. सुनील विभुते	१२
* कलेतील सौंदर्य व कला रसास्वाद	सुदाम विश्वे	१४
* Towards More Constructive Evaluation	जे. पी. बावीकर	१६
* क्रांति की मशाल : चंद्रशेखर आज्ञाद	विकास शेटे	१८
* चला, वाचन संस्कार करूया	संजय वारके	२४
* अध्यापनात कथाकथनाचा वापर	डॉ. दिलीप गरुड	२६
* विचार नियमाचा परिचय	श्याम गोरे	३७
* संवेदनशील मुले राष्ट्राचे भवितव्य	संजय सागडे	४०
* माझी देशभक्ती	माधव धायगुडे	४३
* अंजिंक्यतारा	डॉ. मंजूषा सावरकर	४६

मनोगत

या ऑगस्ट महिन्यातील १५ तारखेला आपल्या स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षाची सांगता होत आहे. गेले वर्षभर आपण विविध कार्यक्रमांद्वारे हा महोत्सव साजरा केला. स्वातंत्र्य हे एक महान मूल्य आहे. भाकरीइतकीच माणसाला स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरापासून ते १९४७ च्या स्वातंत्र्यदिनापर्यंतचा १० वर्षाचा इतिहास अभ्यासला असता, असे लक्षात येते की हा स्वातंत्र्यलढा म्हणजे एक प्रदीर्घ संघर्ष होता. या दीर्घकाळ चाललेल्या लढ्यात अनेक घटना प्रसंग घडले. या लढ्यात अनेक स्वातंत्र्यसैनिक हुतात्मा झाले. अनेकांनी घरादारावर तुळशीपत्र ठेवून आंदोलनात उडी घेतली आणि आयुष्य पणाला लावले, तेव्हा कुठे स्वातंत्र्याची पहाट उगवली. स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षाच्या सांगता प्रसंगी सर्व ज्ञात अज्ञात क्रांतिकारकांना विनम्र अभिवादन! त्यांनी केलेल्या त्यागाचा, संघर्षाचा, देशप्रेमाचा इतिहास अभ्यासक्रमातून विद्यार्थ्यांच्या मनामनात रुजविणे हे शिक्षकांचे कर्तव्यच आहे.

१ ऑगस्ट हा लोकमान्य टिळकांचा पुण्यस्मरणदिन. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनातील त्यांचे कार्य अलौकिक आहे. ते म्हणत, “स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच” अशी सिंहार्जना करणाऱ्या लोकमान्य टिळकांना विनम्र अभिवादन! अण्णा भाऊ साठे यांचा १ ऑगस्ट हा जन्मदिन. त्यांनी आपल्या लेखणी आणि वाणीने समाज घडवला. त्यांना विनम्र अभिवादन!

३ ऑगस्ट हा दिवस क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा जन्मदिवस. ‘क्रांतिसिंह’ ही उपाधी त्यांना आचार्य अत्रे यांनी त्यांच्या भाषणात दिली आणि पुढे ती जनमानसांत रुढ झाली. सातारा जिल्ह्यात स्वतःचे ‘प्रतिसरकार’ स्थापन करून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणाऱ्या क्रांतिसिंह नाना पाटील यांना जयंतीनिमित्त विनम्र अभिवादन!

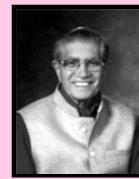
८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या गवालिया टँक मैदानावरून भाषण करताना महात्मा गांधीजींनी देशवासियांना ‘करेंगे या मरेंगे’चा संदेश दिला आणि इंग्रजांना ‘छोडो भारत’चा आदेश दिला. त्याच दिवशी रात्री प्रमुख नेत्यांना अटक झाली. दुसऱ्या दिवशी ९ ऑगस्टला वर्तमानपत्रातून ही बातमी झळकली आणि देशभर सर्वत्र आंदोलनाला सुरुवात झाली. ज्या मैदानावरून गांधीजींनी भाषण दिले त्या मैदानाचे नाव ‘ऑगस्ट क्रांती मैदान’ असे झाले, तर ९ ऑगस्टला ‘क्रांतिदिन’ असे संबोधू लागले. म्हणून ९ ऑगस्टला आपण ‘क्रांतिदिन’ साजरा करतो. भारतीय इतिहासामध्ये क्रांतिदिनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

२० ऑगस्ट हा ‘सद्भावना दिन’ आहे. सद्भावना, सहवेदना, सहानुभूती, संवेदना ही चिरंतन मूल्ये अध्यापनातून मुलांमध्ये रुजवूया. क्रांतिदिनाचे औचित्य साधून या अंकात डॉ. न.म.जोशी लिखित ‘हेमू कलानी’ या कुमार क्रांतिकारकावरील ‘चार साथीदार’ हा लेख हेतुपुरस्सर घेतला आहे. तसेच ‘क्रांति की मशाल : चंद्रशेखर आज्ञाद’ याही लेखाचा समावेश केला आहे. या अंकातील सर्व लेख वाचनीय आहेत. क्रांतिदिनाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवाच्या निमित्ताने मुलांच्या मनात राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रभाषा, राष्ट्रीय सण यांबद्दलचा आदर वृद्धिंगत करूया. स्वातंत्र्यदिनाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

चार साथीदार

डॉ. न. म. जोशी, पुणे : ९२२६५७५२९०

यावर्षी भारताच्या स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ ला आपल्या देशाला स्वातंत्र्य भिळाले. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात देशातील अनेक क्रांतिकारकांनी आहुती दिली. मोठ्यांबरोबरच काही मुलांनीही प्राणार्पण केले. असाच एक छोटा क्रांतिकारक... हेमू कलानी! त्याची ही चित्तथरारक धगधगती कथा.

पुण्याजवळ पिंपरी गावात एक चौक आहे. या चौकाला नाव दिलेले आहे 'हेमू कलानी चौक!' कोण हा हेमू कलानी? का त्याचं नाव दिलं या चौकाला? असे प्रश्न अनेकांच्या मनात उभे राहतात. पण हेमू कलानीची कथा ऐकली की नुसतं त्या प्रश्नांचं उत्तर मिळतं असं नाही तर या छोट्या क्रांतिकारकाच्या मनस्वी धाडसाचं आणि त्याचं वर्णन ऐकून डोळे पाणावतात आणि हात आपोआप जोडले जातात. स्वा. सावरकरांनी अंदमानात हालअपेष्टा सोसल्या, क्रांतीवीर चाफेकर वंदे मातरम म्हणत फासावर गेले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेना उभारून अन्यायी ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र संग्राम केला. भगतसिंह, सुखदेव, राजगुरु, वासुदेव बळवंत फडके, चंद्रशेखर आझाद! किती नावं घ्यावीत! या सर्वांनी भारतमातेच्या मुक्तीसाठी क्रांतीचा ध्वज हाती घेतला होता.

त्या क्रांती यज्ञातील एक ज्वाला हेमू कलानी! केवळ बारा वर्षांचा मुलगा. ही गोष्ट आहे स्वातंत्र्यपूर्व काळातली. भारताची फाळणी झालेली नव्हती. सिंध प्रांतातली ही गोष्ट आहे. ब्रिटिशांच्या दडपशाही विरुद्ध देशात रान पेटलं होतं. निर्दर्शनं होत होती. हरताळ, मोर्चे, आंदोलने, लाठीमार, गोळीबार, धरपकड असे सगळे वातावरण होते. म. गांधींनी अहिंसात्मक

चळवळ उभारली होती. तर क्रांतिकारकांनी सशस्त्र क्रांतीचा सेतू उभारून स्वातंत्र्यदेवीची आळवणी सुरु ठेवली होती.

इंग्रज सरकार विरुद्धचा असंतोष निरनिराळ्या मार्गांनी व्यक्त होत होता. कुठेतरी सरकारी खजिन्यावर हल्ला करून त्यातील संपत्ती गरिबांना वाढून टाकणारे गुप्त क्रांतिकारक होते. तर कुठेतरी अन्यायी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना धडा शिकवणारे आंदोलकही होते. महाराष्ट्रत क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचं पत्री सरकार (प्रतिसरकार) असंच काम करीत होते. ब्रिटिशांना दे माय धरणी ठाय करून सोडण्याचे मनसुबे रचले जात होते.

सिंधमधील सक्कर (सखर) नावाचं गाव! गावाची वस्ती फार नव्हती. लोक खाऊन पिऊन सुखी होते. कुणी शेती करीत होते तर कुणी लहानमोठे उद्योग करून पोटापाण्याची व्यवस्था करीत होते; पण कधी कधी उगीच ब्रिटिशांचे गोरे पोलीस गावात येऊन दमदाटी करायचे. पोराबाळांना बाहेर काढून मोठ्यांना दंडक्यानं मारहाण करायचे. गावात क्रांतिकारक लपले असल्याचा त्यांना संशय होता.

बायाबापड्या कळवळून विनवणी करीत होत्या. गडीमाणसांच्या आधीच सुगकुतलेल्या वाळक्या शरीरावर दंडक्यांचे धाव पडताना त्यांचा जीव कासावित होत

होता. पोरं गोच्या शिपायांच्या पायाला मिठ्या मारून विनवण्या करीत होती.

“माज्या बापाला, माज्या काकाला, माज्या दादाला मारू नका हो”; पण गोच्या पोलिसांना पाझर फुटत नव्हता. लहान पोरांना मानेला पकडून ते माकडाची पिलं लांब फेकावीत तसे फेकत होते. पोरं कळवळत होती. गावात कलानी नावाचं कुटुंब होतं. लहानसं दुकान होतं. कष्ट करून प्रामाणिकपणे पोट भरत होते. एका बाळांन कलानी कुटुंबात अवतार घेतला. बाळाचं नाव ठेवण्यात आले ‘हेमचंद्र’. हेम म्हणजे सोनं, सोन्यासारखी कांती, सोन्यासारखं तेज! सगळे जण लाडानं त्याला हेमू म्हणत. हेमू चपळ होता. अंगापिंडानं चांगला मजबूत होता. हेमू मोठा झाला, शाळेत जाऊ लागला. बरोबरीच्या मित्रांचा लाडका हेमू त्यांचा जणू नेता बनला. महाभारतातले जणू कृष्ण आणि त्याचे गोप सवंगडी.

सखरच्या शाळेत हेमू जाऊ लागला. एक दिवस मास्तरांनी वर्गात एका क्रांतिकारकाची गोष्ट सांगितली. देशासाठी हा क्रांतिकारक हसत हसत फासावर कसा गेला याचं वर्णन मास्तरांनी केलं. इंग्रज शिपाई कसा अनन्वित छळ करीत ते सांगितले. ते ऐकताना हेमूचं रक्त गरम होत होतं. डोक्यात विचारांचे भुंगे घोघावू लागले. बाहू स्फुरण पावले. डोळे लकाकले. आपणही असंच काहीतरी करायला हवं असं हेमूला वाटलं. ठरलं. शाळा सुटली. घरी गेल्यावर दफ्तरं खोलीत भिरकावली आणि आईं दिलेला खाऊ खाऊन हेमू गावातल्या देवळात परतला. त्याचे वर्गमित्र परसू, कन्ह्या, रेवाचंद, प्रीतम हे सगळे तिथं आले.

गावापासून थोडं दूर रेल्वे स्टेशन होतं. हेमूला समजलं की एका रेल्वे गाडीत काही गोरे सैनिक आणि दारूगोळा घेऊन सक्करवरून जाणार आहे. वेळ संध्याकाळची, सूर्य अस्ताला जाण्याची.

मित्रांमध्ये काही खलबतं झाली. डोळे लकाकले. प्रीतमच्या घरी काही हत्यारं होती. छिन्नी, हातोडा, पकड, चिमटा, पहार वगैरे. मुलांनी सगळं साहित्य आणलं आणि वानरसेना निघाली रेल्वे स्टेशनकडं. काय योजना होती त्यांची?

स्टेशनपासून थोडं दूर जाऊन रेल्वेचे रूळ उखडायचे. म्हणजे मग गोच्या सौनिकांना आणि जुलमी ब्रिटिशांना अदूदल घडेल अशी योजना होती; पण मोठा धोका होता. पकडले गेलो तर! मग फासाशिवाय दुसरा मार्ग नाही.

पण सगळ्यांनी निश्चय केला. अंधुक अंधारात ते निघाले. हेमूच्या हातात छिन्नी आणि हातोडा होता. रेवाचंदनं पकडली होती. प्रीतम पहार घेऊन चालला. स्टेशन दूर होतं. गाडी यायला अर्धा तास होता. रूळाच्या दोन चार फिश प्लेट काढल्या. फार आवाज होणार नाही याची खबरदारी घेतली आणि दूरवरून स्टेशनच्या बाजूनं बॅट्च्यांचे प्रकाशझोत आले. वाटलं गाडीच आली; पण छे! इंजिनाचा आवाज कुठे आला होता? मग हा प्रकाश कसला? पाल चुकचुकली. काही कळायच्या आतच पंधरावीस गोरे शिपाई पुढं झेपावले. ते ओरडले, “पकडो, मारो, रूळ उखडतात काय?”

हेमूला आकांत समजला. तो आपल्या सर्व सहकाऱ्यांना ओरडून म्हणाला, “ए, तुम्ही पळा ताबडतोब. वाटेल तिथं जा. धूम ठोका.” हेमूच्या

आज्ञेप्रमाणे हेमू सोडून सगळे; अंधारात अंतर्धान पावले. त्यातले दोघं समोरच्या झाडावर सरसर चढून फांद्यात लपून बसले होते. खूप अंतरावर खडीचा ढिगारा होता तिथं दोघं लपून बसले होते. गोरे शिपाई आले. त्यांनी हेमूला पकडलं. छिन्नी, हातोडी, पक्कड, पहार सगळी हत्यारं जप्त केली. बंदुकीच्या दस्त्यानं त्याच्या पाठीत फटकारलं आणि “साला, रूळ उखडता है ना! कहाँ है तुम्हारे दोस्त? तुम्हारे साथी?”

“कोन दोस्त? कौन साथी? मै ही अकेला हूँ.”
हेमू धीरोदात्तपणे म्हणाला.

वीस पंचवीस शस्त्रधारी गोरे सैनिक आणि मधे एक कोवळा मुलगा. त्यांचे पांगलेले मित्र भिरभिरत्या नजरेनं अंधारात बघत होते पण काय करणार! गोन्या सैनिकांनी हेमूला बेड्या ठोकल्या त्याच्या बाजूला पडलेली हत्यारं जप्त केली. छिन्नी, हातोडा, पहार, पक्कड आणि रातोरात हेमूला पोलीस कोठडीत डांबलं. घरी आईवडील डोळे गाळत होते; पण त्यांना हेमूला भेटण्याची परवानगीही देण्यात आली नाही. पोलीस चौकीभोवती अनेक नागरिक घिरट्या घालत होते; पण उपयोग काय! हेमूचं नखसुदृधा त्यांच्या दृष्टीस पडत नव्हतं.

आठवडाभर हेमू पोलिसांचा छळ सहन करीत होता. खटला उभा राहिला. न्यायाधीश गोरेच होते. त्यांनी पाहिलं...

आरोपीच्या पिंजऱ्यात एक कोवळा मुलगा होता. अजून मिसरुडही फुटलं नव्हतं; पण नजर भेदक होती. गोल चेहेरा, उंची चांगली, छाती भरदार.

सकाळचे अकरा वाजले. सक्करमधील कोर्टाचं आवार! सक्करमधील घराघरातले लोक कोर्टाच्या आवारात जमा झाले होते. हेमूचे आईवडील आतील बाकावर बसले होते. कोर्टाची वेळी झाली.

बेलिफानं पुकारा दिला....

“हेमू कलानी हाजिर हो.....

पोलिसांनी काढण्या लावलेल्या हेमूला आणून आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा केला. न्यायाधीश येताच सर्व जण उदून उभे राहिले. न्यायाधीशांनी कोर्टाचं कामकाज सुरु करण्याची आज्ञा केली.

सरकारी वकील उभे राहिले. त्याचं भाषण सुरु झालं. “न्यायाधीश महाराज, उभा असलेला आरोपी, नाव हेमू कलानी वय १३ वर्षे.. याच्यावर देशद्रोहाचा आरोप आहे. यानं आपल्या मित्रांच्या मदतीने रेल्वेचे रूळ उखडून रेल्वे अपघात घडविण्याचा प्रयत्न केला. गाडीत दारूगोळा होता. शेशंभर गोरे सैनिक होते. या पोरांचा डाव साधला असता तर भयंकर स्फोट झाला असता. मनुष्यहानी झाली असती. यानं भयंकर अपराध केला आहे. याला मरेपर्यंत फाशी द्यावी अशी मी कोर्टाला विनंती करतो.”

कोर्टाच्या आवारात गंभीर वातावरण निर्माण झालं. न्यायाधीशाही स्वतः अस्वस्थ झाले. एका कोवळ्या जीवाला मारावं लागणार याबद्दल त्यांनाही मनातून गदगदून आलं; पण करणार काय? यातून मार्ग कोणता?

पोलीसांनी याला रंगेहाथ पकडलंय. राज्यकर्ते गोरे इंग्रज! देशभर त्यांच्या विरुद्ध उठावाचं वातावरण! त्यात ही भर! न्यायाधीशांना काहीच करता येणार नव्हतं. पण एका कलमाचा आधार मिळू शकणार

होता. हेमूला पकडण्यात आलं होतं; पण त्याचे साथीदार सापडले नव्हते. ते अंधारात केव्हाच गुल झाले होते. पोलिसांनी जंग जंग पछाडलं; पण साथीदारांचा तपास लागला नाही. सक्करमधील घरन् घर तपासलं. सगळ्याच पोरांना रस्त्यावर उभं करून फटके लगावले. पोरं रडली; पण कुणी कुणाचं नाव नाही सांगितलं. पुरावा नाही मिळाला. पोलीस टेकीला आले होते. साथीदार मिळाले असते तर कटकारस्थान करून मनुष्यवधाचा व सार्वजनिक मालमत्तेच्या विध्वंसाचा, दहशत माजवण्याचा गुन्हा दाखल करता आला असता; पण तसं नाही झालं.

एक आठवड्यानं खटल्याची पुन्हा सुनावणी होती. तुरुंगातलं कदन्न हेमूला खावं लागत होतं. घरचं सुग्रास अन्न बंद! हेमूची प्रकृती खालावली; पण तो शरण येत नव्हता. पोलीसांनी त्याला वेळोवेळी कटाची माहिती विचारली; पण तोंड बंद! आता खटल्याचा निकाल! सर्वांचे श्वास रोखलेले, सुनावणी ऐकायला खूप गर्दी, गोरे न्यायाधीश आले. सरकारी वकील म्हणाले, “न्यायाधीश महाराज, सर्व मुद्दे सांगून झाले आहेत. या देशद्रोह्याला फाशी द्या.” न्यायाधीशांनी चष्मा काढून आपले डोळे पुसले ते गंभीरपणे म्हणाले, “आरोपी हेमू, तुला शिक्षा तर द्यायलाच हवी. फाशीच होईल; पण तू जर तुझ्या साथीदारांची नावं सांगितलीस तर तुझी शिक्षा कमी करून मी तुला जन्मठेप देईन. जीव वाचेल. विचार कर साथीदारांची नावं सांग”

हेमूचे डोळे चमकले. त्याच्यासमोर पुरावा म्हणून छिन्नी, हातोडा, पक्कड, पहार ही हत्यारं ठेवली होती. त्यानं क्षणभर विचार केला आणि हात उंचावून

तो म्हणाला, “न्यायाधीश महाराज, मी माझ्या साथीदारांची नावं सांगायला तयार आहे. “सांग बाळ! नावं सांग. मग मी तुझी शिक्षा कमी करेन.””

सगळ्यांचे श्वास रोखले. हेमूनं नाव सांगितली तर आपली पोरं पकडली जाणार या चिंतेनं त्या पोरांचे आईवडील शहारले. “न्यायाधीश महाराज, नाव सांगण्यापूर्वी, मी सांगतो. माझे साथीदार आत्ता कोर्टतच आहेत.” पोलीस चक्रावले. श्रोते शहारले. कुठे आहेत पोरं?.... आणि छाती पुढं काढून त्या हत्यारांकडं निर्देश करून हेमू म्हणाला, “महाराज हे बघा माझे चार साथीदार! पक्कड, पहार, छिन्नी आणि हातोडा” सगळ्यांचे डोळे चमकले. न्यायाधीशांच्या चेहेऱ्यावर किंचितसं हसू आलं; पण ते दाढून ते गंभीरपणे म्हणाले, “आरोपीची शिक्षा कमी करणार होतो; पण माझा नाईलाज आहे. फाशी कायम!” न्यायाधीशांनी कोर्ट बरखास्त केले...

एक आठवड्यात पहाटेलाच हेमूला फाशी देण्यात आलं. शेवटीसुदृधा त्यानं साथीदारांची नावं सांगितली नाहीत. जल्लादानं खटका ओढला आणि हेमू फासावर लटकला. एका छोट्या क्रांतीवीराने देशासाठी धीरोदात्तपणे प्राणार्पण केलं. त्यादिवशी सक्करमध्ये चूल पेटली नाही. शेकडो डोळे अशू गाळत होते. हेमूचे फासावरचे शेवटचे उद्याग वातावरण भेदून टाकणारे होते. भारत माता की जय! आणि लोक मनातला मनात सुंदुन म्हणत होते... हेमू कलानी अमर रहे!

 लेखक हे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षणातज्ज्ञ आहेत.

दुर्दम्य इच्छाशक्ती

कल्याणी गाडगीळ, पुणे : ९७६७५९९९३७

दोन गिर्यारोहक एका हिमवादात १३ दिवस एका गुहेत अडकले; पण त्यातून नशिबानेच वाचले. त्यातल्या मार्क इंग्लिस यांचे दोन्ही पाय गुडध्यातून कापाते लागले. दोन्ही कृत्रिम पायांच्या साहाय्याने केवळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्यांनी दैनंदिन व्यवहार सुरक्ष केले व सायकल शर्यतीमध्ये भाग घेऊन पदक मिळविण्यापासून ते एक्हरेस्ट शिखर सर करण्यापर्यंत विक्रम केले. अशा या एका आगळ्या घेऊन आवलियाची भेट व त्याची कथा लेखिका आपल्यापर्यंत घेऊन आली आहे.

न्यूज़ीलंडमधील ऑक्लंड विद्यापीठात काम करीत असताना एका अद्वितीय माणसाची भेट झाली. त्याची ही सुरस कथा.

विद्यापीठात दर वर्षाआड जनरल स्टाफसाठी एक आठवडा वेगळे कार्यक्रम आखले जातात. त्यात कोणाच्या भेटी असतात, वेगळ्या विषयांवरील लेक्चर्स असतात, संगीत असते, सिनेमे दाखविले जातात. यावर्षी या कार्यक्रमासाठी प्रमुख पाहणे म्हणून बोलाविले गेले होते मार्क इंग्लिस (Mark Inglis) या न्यूज़ीलंडच्या एका नागरिकाला. तो दिवस होता गुरुवार, दिनांक ५ जुलै २००७ हा.

मार्क इंग्लिस आले ते व्हील चेअरवरूनच. त्यांच्या दोन्ही तळहातांना बँडेजेस होती कारण ते हॉस्पिटलमधून सरळ कार्यक्रमासाठी युनिव्हर्सिटीत आले होते. त्यांची दोन्ही हातांची एक-दोन बोटे कापावी लागलेली होती. त्याची पर्वा न करता दिलेला शब्द पाळून ते आमच्यापुढे हजर झाले होते.

किरकोळ औपचारिक ओळख वगैरे करून दिल्यावर त्यांनी बोलायला सुरुवात केली ती त्यांच्या स्लाईड्सच्या आधारे.

२७ सप्टेंबर १९५९ साली न्यूज़ीलंडमध्ये त्यांचा जन्म झाला. ते माउंटेनियर म्हणून प्रसिद्ध होते. १९७९ साली त्यांनी व्यावसायिक माउंटेनिअर म्हणून कामाला सुरुवात केली व नंतर आओराकी (Aoraki) व माउंट कुक नॅशनल पार्क (Mount Cook National Park) येथे सर्च व रेस्क्यू माउंटेनिअर म्हणून कामाला सुरुवात केली. हे डोंगर बर्फाच्छादित असताना सर्व गिर्यारोहण करणारे किंवा हौशी गिर्यारोहक कधी ना कधी संकटात सापडतात. त्यांना मदत करण्याचे काम मार्क इंग्लिस करीत.

१९८२ साली ते व त्यांचे गिर्यारोहक पार्टनर फिलिप डूल (Philip Doole) असेच कामाला गेले असताना ते दोघेही आओराकी व माउंट कुक नॅशनल पार्क येथे डोंगरावर असताना प्रचंड हिमवादळ आले. बर्फाच्या अनपेक्षित मान्यात हे दोघेही एका गुहेमध्ये अडकले. ते एक-दोन नव्हे तर तब्बल १३ दिवस. कल्पना करा १३ दिवस खायला अन्नाचा एक कणही नाही, पाणी नाही, मरणाची थंडी. अशा परिस्थितीत राहणे किती प्रचंड अवघड आहे; पण दैव बलवत्तर म्हणूनच ते दोघे जिवंत राहिले. हे खरोखरच आश्चर्य.

त्यांच्या कंपनीच्या लोकांना हे दोघेही कुठेतरी अडकलेत याचा सुगावा लागताच डोंगरावर अनेक वेळा हेलिकॉप्टर्स पाठवून त्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न चालू होता, पण ते सापडत नव्हते. शेवटी बर्फ जरा कमी झाल्यावर हेलिकॉप्टर्सना हे दोघेही जिवंत सापडले. त्यांना खाली आणून तातडीने इस्पितळात दाखल केले. बर्फामुळे झालेल्या फ्रॉस्ट बाइट्समुळे त्यांचे पाय निकामी झाले होते. मार्क इंग्लिस यांचे गुड्ह्यापासून खालचे दोन्ही पाय कापावे लागले व नंतर त्यांना कृत्रिम पाय बसविण्यात आले. मार्क इंग्लिस यांचे १३ दिवसांत एकूण ३० किलो वजन कमी झाले होते. या ऑपरेशन नंतर पूर्णपणे बरे होईपर्यंत ते सहा महिने इस्पितळात होते.

नेहमीच गिर्यारोहण करण्याची सवय असल्यामुळे मार्क इंग्लिस यांना स्वस्थ बसणे कठीण होते. कृत्रिम पायांचा सराव अत्यंत नेटाने करीत त्यांनी आपले आयुष्य पुढे सुरू केले. द्राक्षांच्या बागा लावून वाईन्स करण्याचा उद्योग त्यांनी सुरू केला. तसेच शारीरिक व्यायाम म्हणून सायकल चालवायला सुरुवात केली. २००२ साली, सिंडी, ऑस्ट्रेलिया येथे झालेल्या समर पॅरालिंपिक्स (म्हणजे शारीरिक कमतरता असलेल्यांसाठीच्या) स्पर्धेमध्ये त्यांना १ किलोमीटरच्या ‘टाइम ट्रायल’ ह्या रस्त्यावरील सायकलच्या शर्यतीत रौप्यपदक मिळाले. ते पदक स्वीकारताना पदक देणाऱ्याने विचारलेल्या “आता पुढे कोणत्या क्रीडेमध्ये रस आहे?” या प्रश्नाला मार्क इंग्लिस यांनी उत्तर दिले, “मला हिमालयातील एव्हरेस्ट शिखर

सर करावेसे वाटते. ते मला कायमच साद घालत असते.” दोन्ही पाय नसलेल्या व त्या जागी खोटे पाय बसविलेल्या व्यक्तीचे हे उत्तर पदक देणाऱ्याला आश्चर्यकारक वाटल्यास नवल नाही.

२००३ साली अपंग लोकांना मदत करण्याच्या कामाबद्दल त्यांना "New Zealand Order of Merit" हा सन्मान मिळाला. त्यांनंतर २७ सप्टेंबर २००४ रोजी त्यांनी तिघांबरोबर तिबेटमधील Cho Oyu हे ८००० मीटर्स (२६००० फूट) उंचीवरील शिखर चढून सर केले. कृत्रिम पाय असताना या उंचीवरील शिखर सर करणारे ते दुसरे गिर्यारोहक होते.

शेवटी त्यांची अत्यंत खोलवर असलेली दुर्दम्य इच्छा म्हणजे एव्हरेस्ट सर करणे. ती इच्छा त्यांनी १५ मे २००६ रोजी पूर्ण केली. त्या दिवशी ते दोन्ही पाय नसलेले व तरीही माउंट एव्हरेस्टवर चढाई करणारे पहिले वहिले गिर्यारोहक ठरले.

मार्क इंग्लिस सांगत होते, “खेरे तर हवामानाशी जुळवून घेण्यासाठी हिमालयात जाणारे गिर्यारोहक प्रथम बेस कॅम्पवर राहून थोडा डोंगर चढून जातात व परत खाली येतात. असे तीन-चार वेळा केल्यानंतर त्यांचे शरीर हवामानाशी जुळवून घ्यायला शिकते. पण मला ही चैन परवडणारी नव्हती कारण कृत्रिम पायांमुळे मला ते करणे शक्य नव्हते.” पण ते प्रचंड आशावादी असल्यामुळे कृत्रिम पायांबद्दल त्यांचा दृष्टिकोन असा होता की “या पायांमुळे माझ्या पायांना ब्लिस्टर्स होणार नाहीत. शिवाय

कोणाचा काही अपघात होऊन त्यांचा पाय निकामी झाला तर त्यांना खाली परतण्याखेरीज दुसरा उपाय नाही. मला मात्र कृत्रिम पायांची एक राखीव जोडी बरोबर घेऊन पाय जर मोडलाच तर लगेच वरती असतानाही तो बदलता येईल". हे वाक्य बोलताना ते ज्या पद्धतीने हसत होते ते केवळ अविस्मरणीय होते आणि ते जे म्हणाले ते खरोखरच घडले. हिमालयात २१००० फुटावर असताना त्यांच्या फायबर प्रोस्टॅटीक पायाचे दोन तुकडे झाले. ते तुकडे तात्पुरते डक्ट टेपने चिकटवून नंतर बेस कॅम्पवरून दुसरा स्पेअर पाय आणून, तो लावून शेवटी ते माउंट एव्हरेस्टवर चढाई करण्यात यशस्वी झाले. डिस्कब्हरी चैनेलने त्यांच्या या चढाईची "Everest : Beyond the Limit" या नावाने फिल्म केलेली आहे.

त्यांचा स्लाईड शो संपला. आम्ही सगळे भारावून जाऊन त्यांची सर्व माहिती ऐकत होतो, पाहत होतो व जे पाहतो ते खरे आहे ना असेच सर्वांना वाटत होते. टाळ्यांचा कडकडाट थांबेचना! ते मात्र शांतपणे कोणाला काही प्रश्न विचारायचे असल्यास विचारतील म्हणून थांबले होते.

काही किरकोळ प्रश्नोत्तरे झाल्यावर ते जायला निघाले. अनेकांनी त्यांच्या सोबत फोटो काढण्यासाठी विनंती केली. ती आनंदाने स्वीकारून त्यांनी लोकांबरोबर फोटो काढले.

सर्वांना वाटत होते धडधाकट शरीर असले तरी एवढ्या प्रचंड उंचीवर जाण्याची इच्छा किती लोकांना होते? शिवाय आलेल्या शारीरिक कमतरतेने विचलित न होता अशी हिंमत करणारे किती लोक असतात?

आता मार्क इंग्लिस न्यूझीलंडमधील Hanmer Springs येथे त्यांची पत्नी व तीन मुलांबरोबर राहतात. त्यांच्या हिमालयावरील चढाईची संपूर्ण गोष्ट त्यांनी लिहिलेल्या "Legs on Everest" या पुस्तकात वाचावयास मिळते.

मार्क इंग्लिस यांच्यासारख्या व्यक्तीची भेट घडवून आणून ऑकलंड विद्यापीठाने खरोखरच संकटांवर मात करण्याचा व सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवण्याचा एक मोठा पाठ्य आमच्यापुढे ठेवला होता. "जीवन यांना कळले हो!" ही कवितेची ओळ त्यांच्याकडे पाहूनच लिहिली आहे असे मला वाटले.

तेव्हापासून आजवर मला कधी नैराश्य आले, अडचणी आल्या तर मार्क इंग्लिस हे नाव मला त्यातून बोट धरून, तारून नेते.

त्यांचे हे साहस व ध्येय गाठण्याची आसक्ती वाचकांनाही स्फूर्ती देईल अशी खात्री वाटते.

■ लेखिका या जर्मन विषयात ए.ए.असून प्रा. जयंत नारळीकर आयुका यांच्या एव्हरेस्टवरूटिन्ह स्पेक्ट्रसी होत्या. न्यूझीलंडमधील ऑकलंड विद्यापीठात वरिष्ठ आस्थापना अधिकारी म्हणून कार्यरत होत्या. सध्या त्या पुण्यात सामाजिक कार्य करतात व लेखिका आहेत.

E mail : kalyani1804@gmail.com

पान्याच्या मनोरंजक कथा

डॉ. सुनील विभुते, बार्शी : ९८५०८५२०५७

द्रवरूप स्थितीमध्ये असणारा एकमेव धातू म्हणजे पारा! याला चांदीसारखी लकाकी, चकाकी असते. हा वजनाने अतिशय जड असतो. हा धातू ख्रिस्तपूर्व काळापासून माहीत होता. पारा हा सुरुवातीला कसा वापरला जात असे, त्याची विविध नावे काय त कशी, यापासून सोने मिळविण्याचे प्रयत्न कसे झाले अशी मनोरंजक कथा या लेखात आपण पाहूया.

सर्व धातुंमध्ये द्रवरूप स्थितीतील एकमेव धातू म्हणजे पारा. चांदीसारखी लकाकी असणारा, वजनाने जड असणारा, शीघ्रप्रवाही व सहजासहजी हातात न सापडणारा धातू म्हणजे पारा. ख्रिस्तपूर्व दीड हजार वर्षांपासून पारा हा धातू रोम, ग्रीक, हिंदुस्थान व चीनमधील लोकांना माहीत होता. एवढेच नव्हे तर त्याचे काही औषधी गुण व घातक परिणामही त्यांना माहीत होते, याचे अनेक पुरावे आज आढळतात. पान्याला ग्रीकमध्ये हायड्रागीरम (hydragyrum) म्हणजे 'द्रवरूप चांदी' या अर्थात ओळखतात व या शब्दावरून त्याची रासायनिक संज्ञा 'Hg' अशी आहे. पान्याला किंविक सिल्वर (Quick silver) असेही म्हणतात.

पारा हायड्रागीरम ऐवजी 'मर्क्युरी' नावाने ओळखला जाऊ लागला, याची एक सुरस कथा आहे. रोमन संस्कृतीमध्ये अनेक देवदेवता आहेत. या देवदेवता त्यांची नियोजित कामे सुसूत्रपणे व्हावीत या उद्देशाने एकमेकांना संदेश पाठवीत. मर्क्युरी नावाचा देव अत्यंत चपळाईने व शीघ्रगतीने फिरत सर्व देवदेवतांना एकमेकांचे संदेश पोहचवण्याचे काम करतो. पारा हा चंचल आहे. मृदू पृष्ठभागावर चिकटून न थांबता उताराच्या दिशेने शीघ्रपणे घरंगळत जातो व तो सहजासहजी हाती लागत नाही. पान्याचे हे गुण मर्क्युरी देवाच्या गुणासारखेच आहेत म्हणून पान्याला मर्क्युरी हे नाव देण्यात आले.

कधीकधी माणसाच्या आतऱ्याच्या काही भागात काही कारणाने पीळ पडतो. अशा वेळी पोटात वात होणे, पोटात कळा येऊन दुखणे, भूक न लागणे, अशक्तपणा अशा विकारांनी माणूस त्रस्त होतो. आज ऑपरेशनच्या साहाय्याने हा आजार तात्काळ बरा होतो; पण प्राचीन काळी या रोगाचा उपचार जहाल होता आणि त्यासाठी पारा वापरला जाई. त्या काळचे डॉक्टर पेशंटच्या पोटात अंदाजे दीडशे ते अडीचशे ग्रॅम पारा सोडत. पारा आतऱ्याला चिकटत नाही. तो शीघ्र प्रवाही असल्यामुळे तो सर्व आतऱ्यातून फिरून शरीराबाहेर पडतो. तो वजनदार असल्यामुळे आतऱ्याच्या पीळ पडलेल्या भागातून पुढे सरकताना त्याच्या वजनामुळे आतऱ्याचा पीळ नाहीसा होऊन आतडे पूर्ववत सरळ होई व पोटातील वेदना दूर होऊन पेशंट ठणठानीत बरा होत असे. काळाच्या ओघात या उपचारामध्ये दोष दिसून आले. त्यामुळे ही उपचारपद्धती नष्ट झाली.

पारा व पान्याची काही संयुगे उष्णतेमुळे वाफेत रूपांतरित होऊन हवेत मिसळतात आणि श्वसनावाटे आपल्या शरीरात जातात. तसेच प्रदूषित अन्नपदार्थातून ते आपल्या शरीरात जातात. त्यामुळे शरीरावर अनेक घातक परिणाम होतात. पान्यामुळे मज्जासंस्थेवर परिणाम होऊन माणूस विचित्रपणे वागू लागतो. हातापायांना मुँग्या येऊन ते बधीर होणे, डोके दुखणे, बहिरेपणा येणे, दृष्टी अधू होणे, भूक मंदावणे, वारंवार मूर्छा येणे, लिळ्हर आणि किडनीच्या कार्यात बिघाड होऊन

अनेक आजार उद्भवणे अशी लक्षणे दिसू लागतात. दीर्घकाळपर्यंत पान्याचे परिणाम होत राहिल्यास शेवटी माणसाचा मृत्यू होतो. पान्याच्या या घातक परिणामांचा विचार करून पूर्वीच्या काळी रोमन सप्राट देशद्रोही, गुन्हेगार, गुलाम व आपले शत्रू यांना मृत्युदंड म्हणून पान्याच्या खाणीत काम करण्यासाठी पाठवीत.

मध्ययुगीन काळात रसायनशास्त्रज्ञांना किमयागार म्हणजे अलकेमिस्ट (alchemist) म्हटले जाई. त्यांनी पान्याचा अभ्यास केला तेब्हा त्यांना दिसून आले की सोने, चांदी, तांबे असे अनेक धातू पान्यामध्ये विरघळतात. उष्णता दिली असता बर्फ पाण्यात विरघळतो आणि बर्फ पाण्यापासून पुन्हा मिळतो. पाण्याच्या या गुणधर्माची पान्याशी तुलना करून किमयागारांनी असे अनुमान काढले की सर्व धातू पान्यामध्ये विरघळतात त्यामुळे पान्यापासून सर्व धातू मिळू शकतील. त्यामुळे पान्यापासून सोने, चांदी असे मौल्यवान धातू मिळविता येतील. अशा प्रकारे सोने, चांदी तयार करून आपण श्रीमंत होऊ असा विचार त्यांनी केला आणि पान्याचे सोन्यात रूपांतर करणारी रासायनिक क्रिया शोधण्याच्या कामाला त्यांनी सुरुवात केली. त्या विशिष्ट रासायनिक क्रियेला त्यांनी ‘फिलॉसॉफर स्टोन’ किंवा ‘सुवर्ण किमया’ असे नाव दिले. किमयागारांच्या या कामाला अनेक राजांनी सर्व प्रकारची मदत देऊ केली. त्या काळातील ब्रिटनचा राजा सहावा हेनरी आणि रोमन साप्राज्याचा सप्राट दुसरा रूडॉल्फ यांनी तर राजवाड्याच्या आवारात किमयागारांना प्रयोगशाळा बांधून दिली. किमयागार सुवर्ण किमया शोधण्यासाठी अहोरात्र झटत होते; पण ती काही गवसत नव्हती. राजा आणि प्रजा किमयागारांकडे उत्सुकतेने पहात होते. त्यांच्या लहानसहान क्रियाही चर्चेचा मोठा विषय होत होत्या. काही वर्षांनंतर विविध राज्यातील विविध किमयागारांनी सुवर्ण किमया शोधून काढल्याचा दावा केला. एवढेचे नव्हे तर त्यांनी प्रत्यक्ष प्रयोग करून दाखविले; पण त्यांचे प्रयोग म्हणजे धूळफेक होती.

पूर्वीच्या काळी उच्च तापमानास रासायनिक क्रिया करण्यासाठी चहाच्या कपासारखे चिनी मातीचे छोटे भांडे वापरत. त्याला क्रुसिबल म्हटले जाई. किमयागार सोन्याचा बारीक चुरा क्रुसिबलमध्ये ठेवत. प्रयोगाचे प्रात्यक्षिक दाखवताना तो चुरा दिसणार नाही अशी दक्षता घेऊन क्रुसिबलमध्ये पारा, गंधक व काही विशिष्ट रसायने घेत. क्रुसिबल तापविल्यानंतर सर्व मिश्रण द्रवरूप होई. त्यावेळी लाकडी काडीने किमयागार ते मिश्रण ढवळत. क्रुसिबल काही वेळ तापविली की पारा व पान्याची तयार झालेली संयुगे वाफ होऊन निघून जात आणि क्रुसिबलच्या तळाशी सोने दिसू लागे. सोने दिसताच राजा व प्रजा यांना आश्चर्याचा धक्का बसत असे; परंतु किमयागारांची ही हातचलाखी नंतर उघडकीस आली व त्यांना फाशी देण्यात आले. अशा प्रकारची फसवणूक पुढे होऊ नये म्हणून किमयागारांच्या प्रयोगावर अनेक राजांनी बंदी घातली.

हे सर्व ऐकल्यानंतर तुम्हाला प्रश्न पडला असेल, की खरंच, एखादी सुवर्ण किमया होती का? नंतरच्या काळात ती सापडली होती का? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे ‘नाही’ अशीच आहेत. महत्त्वाचा आणखी एक मुद्दा म्हणजे आज विज्ञान तंत्रज्ञानात प्रचंड प्रगती झाली आहे; परंतु पान्यापासून सोने बनविण्याची ‘सुवर्ण किमया’ अजून तरी गवसलेली नाही.

सतराव्या शतकात फ्रेंच भौतिकशास्त्रज्ञ अॅमॅन्टॉन याने तपासणीसाठी म्हणजे थर्मामीटरमध्ये सर्वप्रथम पारा वापरला. त्यावेळेपासून पारा मानवाचा जिवलग मित्र बनला. माणसाच्या शरीराचे तापमान काय आहे? ते धोक्याच्या पातळीपेक्षा कमी किंवा जास्त आहे का? हे दर्शवण्याचे अचूक काम पारा करत होता; परंतु आता डिजिटल थर्मामीटर वापरात येत आहेत. त्यामुळे पान्याची मानवाशी असणारी मैत्री कमी कमी होत चालली आहे.

* * *

लेखक प्राद्यापक असून विज्ञान विषयाचे लेखन करतात.

E mail : sunsunilvibhute4@gmail.com

कलेतील सौंदर्य व कला रसास्वाद

सुदाम विश्वे, पुणे : १८६०५८६१४७

कलेचा आस्वाद ही मानवाची उपजत प्रवृत्ती आहे. कलमध्ये दृश्यकला ही महत्त्वाची आहे. दृश्ययकलेचा उत्तम आविष्कार म्हणजे निसर्ग. निसर्गाचे निरीक्षण करून आपण रंगांचा आस्वाद घेत असतो. या निरीक्षणातूनच मानवाने विविध कलांची निर्मिती केली आहे. या कलांमधील एक प्रमुख म्हणजे चित्रकला. चित्र हे रेषा, आकार, रंग, छायाभेद, पोत यांच्या साहाय्याने तयार होते. प्रत्येक व्यक्तीच्या अभिव्यक्तीप्रमाणे वेगवेगळी चित्रे तयार होतात. कलेच्या अगदी छोट्या छोट्या गोष्टींतून मिळणारा आनंद म्हणजे कलेचा रसास्वाद घेणे. चित्रकलेच्या अंगांचा परिचय लेखक करून देत आहे.

कलेचा आस्वाद घेणे ही मानवाची उपजत प्रवृत्ती आहे. अगदी छोट्या बाळालाही छान रंगीत खेळणे दाखविले की त्याच्या चेहऱ्यावर सुंदर हास्य उमटते. नादमधुर आवाजाकडे ते तन्मयतेने पाहते. म्हणजेच जे जे सुंदर आहे ते आपणास आवडतेच. सुंदर चित्र, सुंदर शिल्प, उत्कृष्ट नाट्य, सुंदर देखावा पाहून अगदी अरसिक माणूसदेखील हरखून जातो. हाच आहे कला रसास्वाद. कलेतून मिळणारा आनंद आपल्या जीवनात समृद्धी आणतो. गृहिणी स्वयंपाक झाल्यावर पदार्थाची डिश सजवून देते त्या वेळी भोजनाचा आनंद दिव्युपिणि होतो. घरातील टापटीपपणा पाहून मन प्रसन्न होते. बागेतील सुंदर फुले पाहून मिळणारा आनंद तर अवर्णनीयच! ही यादी आणखीही वाढविता येईल. प्रत्येक क्षेत्रात कला आहे. त्या कलेचा आस्वाद प्रत्येक जण कळत नकळत घेतच असतो. कलेतील हे सौंदर्य आपण समजून घेऊया.

दृश्य कला

आपल्या डोळ्यांनी पाहता येतील अशा ज्या कला आहेत त्यांना दृश्य कला असे संबोधले जाते. चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला, छायाचित्रण, ठसेकाम, भरतकाम, चित्रपट निर्मिती या अशा कला दृश्यकला या प्रकारात मोडतात. डोळ्यांना सुख देणाऱ्या या कला आहेत.

प्रयोगजीवी कला

या कलांमध्ये कलाकार किंवा समूहाने आपली कला सादर करणे अपेक्षित असते. नृत्य, संगीत, नाट्यवाचन, मुकाभिनय, कठपुतली, सर्कस, काव्यवाचन, वक्तृत्व कला इ. कलांचा समावेश होतो.

दृश्य कलेचा उत्तम आविष्कार म्हणजे निसर्ग. निसर्गाचे निरीक्षण करून आपण निसर्गातील सौन्दर्याची प्रचिती घेऊ शकतो. हीच सौन्दर्यदृष्टी आपल्या कलेत प्रकट होते.

मानवाच्या अस्तित्वाच्या अगदी सुरुवातीपासून विविध प्रकारांच्या कलांची निर्मिती मानवाने केल्याचे कला-इतिहासात आढळते. अगदी प्रागैतिहासिक काळापासून मानव गुहेत चित्र रंगवित असे. नृत्य, प्राण्यांची शिकार असे जीवनाशी निगडित विषय त्याच्या चित्रांमधून पहावयास मिळतात. शिकारीसाठी त्याने निर्मिलेली दगडाची हत्यारे हा सुदृढा एक कला प्रकारच म्हणावा लागेल. जगातील सर्वच संस्कृतींमध्ये कलेची भरभराट झालेली आपणास दिसते

दृश्य कलेतील पाच मूलभूत घटक

कोणतीही कला दिव्यमितीय किंवा त्रिमितीय - ही एक किंवा अधिक मूलभूत घटकांनी बनलेली असते. रेषा, आकार, रंग, छायाभेद, पोत यांच्या साहाय्याने चित्र तयार होते. म्हणजेच हे सर्व चित्रकलेचे मूळ घटक आहेत.

रेषा

अनेक बिंदू जोडल्यामुळे रेषा तयार होते. रेषा हे चित्रकृती काढण्याचे सर्वात सुलभ व प्रभावी साधन आहे. रेषेमुळे चित्रातील आकाराची मर्यादा निश्चित केली जाते. चित्रातील भाव प्रकट करण्याचे सामर्थ्य रेषेमध्ये असते. रेषेने छायाप्रकाशाचा भास उत्पन्न करता येतो; तसेच रेषेमुळे भावनाही व्यक्त होतात.

आकार

चित्रातील एखाद्या क्षेत्राची निश्चित व्यासी म्हणजेच आकार. रेषेच्या साहाय्याने आपण आकार काढू शकतो; तसेच रंगाने एकदम भरीव आकार आपण काढू शकतो. आकाराने चित्राला घनता प्राप्त होते. आकारानांना बदलल्याने आकार जवळ किंवा दूर भासतात. आकारावर छायाप्रकाश दाखविल्यास तो त्रिमिती असल्याचा आभास निर्माण होतो.

रंग

चित्रकलेतील मुख्य घटक म्हणजे रंग होय. रंगामुळे चित्र सुशोभित व खुलून दिसते. विविध रंगांच्या मिश्रणातून रंगसंगती तयार होते. कलाकार चित्र प्रकारानुसार विविध प्रकारचे रंग वापरून कलाकृती निर्माण करीत असतो. जीवनात जर रंगाच नसतील तर सगळे जग निरस, निरुत्साही, उदास, दुःखी वाटेल. म्हणूनच रंगांचे महत्त्व आहे.

छायाभेद

छायाप्रकाशाच्या विविध श्रेणी म्हणजेच छायाभेद. छायाभेदामुळे वस्तूच्या घनतेची जाणीव होते. छायाभेदामुळे चित्रामध्ये त्रिमितीय (Three dimensional) परिणाम साधता येतो. छायाप्रकाशाच्या खेळामुळे चित्र उठावदार दिसते. वास्तववादी चित्रात अशा प्रकारचे विविध छायाभेद चित्रकार दाखवत असतो.

पोत

पोत म्हणजे वस्तूच्या पृष्ठभागाचा खडबडीतपणा अगर गुळगुळीतपणा. चित्रातील पोत हा नजरेला

जाणवतो व त्यातून दृष्टिसुख मिळते. स्पर्शातूनही आपण पोत समजून घेऊ शकतो. पोतामुळे चित्रकृती अधिक जिवंत भासते.

रेषा, आकार, रंग, छायाभेद, पोत या कलेच्या मूलभूत घटकांचा योग्य मिलाफ म्हणजेच उत्कृष्ट कलाकृती होय. चित्रकार त्याच्या आवश्यकतेनुसार या घटकांचा योग्य उपयोग करून चित्रनिर्मिती करीत असतो आणि प्रेक्षक या सर्वांचा आस्वाद घेत असतो. जगातील अजरामर चित्रकृतीमध्ये या सर्व घटकांचा योग्य मिलाफ आपणास पहावयास मिळतो.

अभिव्यक्तीतील विविधता

एकच विषय दिला असता प्रत्येक कलाकाराचे चित्र सारखेच योईल असे नाही. उदाहरण द्यायचे झाले तर सूर्योस्ताचा अथवा सूर्योदयाचा प्रसंग प्रत्येक जण आपापल्या शैलीने त्याची अभिव्यक्ती करताना आढळेल. म्हणूनच गणितामध्ये जसे दोन अधिक दोन बरोबर चार हे उत्तर प्रत्येकाचे येते तसे कलेमध्ये होत नाही. प्रत्येकाची अभिव्यक्ती वेगवेगळी असल्याने प्रत्येक कलाकृती एक स्वतंत्र कलाकृती होईल. हेच कलेचे वैशिष्ट्य आहे.

कलाकाराने कलाविष्काराचे सौंदर्य कसे वाढविले हे समजणे म्हणजेच कलेचा रसास्वाद घेणे होय. रोजच्या जीवनात प्रत्येक जण आनंद शोधत असतो. अगदी छोट्या छोट्या गोष्टीमधून मिळणारा आनंद शोधणे म्हणजे कलेचा रसास्वाद. या मुळेच मानवी जीवन आनंदी, प्रसन्न होते.

चला तर बालमित्रांनो, आपणही विविध चित्रे काढ्या आणि त्यातून आनंद मिळवूया.

✽✽✽

 लेरवक सुभाषचंद्र बोस
विद्यालयातील सेवानिवृत्त कलाशिक्षक
असून ते स्फुट लेरवन करतात.

Email : sudamwishwe@gmail.com

Towards More Constructive Evaluation

J. P. Bawikar, Pune : 9146898303

In teaching-learning process evaluation is a must. It gives awareness about where the teacher or the learner needs improvement. This evaluation has to be impartial and must reflect the real facts. There are different methods for evaluation, each having some advantages and disadvantages. The author has discussed these methods of evaluation in this article.

'Evaluation' is a factor of most crucial importance in the process of education. It is of utmost importance because -

- i) It is an indicator of learners' achievement
- ii) It is also an indicator (to some extent) of the teacher's achievement.
- iii) It is one of the **greatest motivators** for learners
- iv) Last but not the least it is one of the only available tools for assessing the learners' achievement.

In spite of all the above mentioned factors, 'Evaluation' is tool which has both positive and negative aspects. There are two types of evaluation i.e. formal and informal.

Informal Evaluation

It is the informal aspect of evaluation that has significantly positive impact, which can motivate the learners, including average and below average learners. In short informal evaluation if carried out properly and carefully, can transform even below **average learner** into an **able, motivated** learner.

For this purpose informal evaluation should be conducted with certain precautions such as -
a) The teacher should conduct such tests with a strictly **positive** attitude.
b) During and also after conducting evaluation

the teacher should never speak a negative word or express a discouraging negative attitude through his words, his body language or in any other way.

c) The teacher must point out the mistakes very delicately without hurting the learner's sense of self-respect. He must adopt a very sensitive approach. He must keep assuring him that he can certainly do better.

Formal Evaluation

Formal Evaluation, being a judgement has its limitations, but it cannot be avoided. It is inevitable. It is almost a 'necessary evil.' The negative impact of formal evaluation is obvious but perhaps it cannot be avoided.

However, a genius teacher of Mathematics in Pune, helped his students to overcome their fear of the subject, 'Mathematics' through his informal techniques and innovative ideas and approach which were revolutionary. All these factors resulted in unexpectedly positive and effective improvement in the performance of the students. His techniques included Remedial Methods, positive appreciation and constantly encouraging words which strengthened their confidence self-respect. All this really had wonderful results.

In short, the teacher's faith in the ability of his student to improve, make progress and perform better can successfully bring about miraculously positive results. It is my personal experience that an average student (std. XII) could score sixty percent marks in English just because of my faith in her capability. The weaknesses and limitations of learners should not upset a good and enthusiastic teacher. It is a challenge that he has to take. For this he must have love for his students. Such teachers receive love and respect from his students.

Formal evaluation is important as it provides comparative judgement about teaching and learning process.

Continuous Comprehensive Evaluation (CCE) :

This is a wonderful technique which is academically quite useful as a diagnostic tool, and thus it may help in deciding the approach and the strategy of teaching and remedial work.

The Objectives of CCE are

- a) Diagnosis (finding out the level of learning / previous learning of the class)
- b) Remedial teaching (make use of remedial teaching to bring the learners upto the expected level of learning.)

In order to achieve these objectives the nature or the structure of CCE should be informal.

To sum up, we may conclude, that in all types of evaluation the strategy should be based on positive attitude.

Mostly the attitude which is prevalent, is many times negative i.e. 'Love the sin, hate the sinner'. It should be "Hate the sin but love the sinner.' This kind of positive attitude would be helpful to bring about overall discipline and unexpected improvement in students' academic performance.

**लेखकाने इंग्रजी पाठ्यपुस्तक
निर्मितीमध्ये समन्वयक तसेच राज्य/
परिषद (SCERT) स्तरावर तज्ज्ञ मार्गदर्शक
म्हणून कार्य केले आहे, शैक्षणिक व
लालित लेखनाही करतात.**

E mail : jpbavikar@gmail.com

प्रतिक्रिया...

सप्रेम नमस्कार,
मी भगवती देवी विद्यालय, देवसरी उमरखेड यवतमाळ येथील ग्रामीण भागात शिक्षक पदावर कार्यरत आहे. आमच्या विद्यालयात 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक नियमित येते व आम्ही त्याचे नियमित वाचन करतो, यावेळेस जुलै २०२२ च्या अंकात 'ओळख स्वतःची, दिशा करिअरची' लेखिका स्नेहा चव्हाण, मुंबई यांनी अतिशय सुंदर शब्दांत विद्यार्थ्यांच्या करिअरबदूदल माहिती दिली. या माहितीमुळे विद्यार्थ्यांना जीवनात नक्कीच फायदा होईल, असे मला तरी वाटते. एकंदरीत सर्वच लेख वाचनीय असतात. त्यामुळे अशीच वाचनाची मेजवानी आम्हाला भविष्यात मिळायला पाहिजे, हीच अपेक्षा. शिक्षण संक्रमणच्या पूर्ण टीमला खूप खूप शुभेच्छा! आपलाच एक वाचक, श्री. दिगंबर चंपतराव माने (शिक्षक)
भगवती देवी विद्यालय, देवसरी, उमरखेड ९४०४४१२८८६

क्रांति की मशाल : चंद्रशेखर आज़ाद

विकास शेटे, सांगली : ९०४९१६१७५२

देशको ब्रिटिश हुक्मतसे आज़ाद कराने में 'क्रांतिकारीयोंका बहुत बड़ा योगदान है। इनमेंसे एक क्रांतिकारी चंद्रशेखर आज़ाद स्वतंत्रता संग्रामके महानायक थे जिनका बलिदान आनेवाली पिढ़ीके लिये दीपस्तंभ बनकर प्रेरणा देता रहेगा। इस महान क्रांतिकारीके बारेमे इस लेख मे जानकारी दी गयी है।

सरफरोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है
देखना है जोर कितना बाजू-ए-कातिल में है।

अपनी शहादत के कुछ लम्हा पहले ब्रिटिश हुक्मत को आगाह करने, अपने क्रांतिकारी साथियों को उत्तेजित करने तथा देश के तमाम युवकों में ब्रिटिश साम्राज्य को खिलाफ हुंकार भरने हेतु भारत माँ के एक सपूत तथा प्रसिद्ध क्रांतिकारी रामप्रसाद बिस्मिल ने यह शेर जेल में उपस्थित सभी लोगों के सामने बड़े जोश से कहा था। वे अपनी शहादत और उक्त शेर के माध्यम से क्रांति की मशाल को जीवित रखना चाहते थे जिसमें उन्हें काफी सफलता मिली।

गिने-चुने पिस्तौल-रिवॉल्वर, छोटे-बड़े बम तथा क्रांति की ज्वाला लेकर रामप्रसाद बिस्मिल जैसे हजारों सरफरोश युवक ब्रिटिश साम्राज्य को ललकारने के लिए ताल ठोककर आज़ादी की रणभूमि में उतरे थे। इन हजारों सरफरोश युवकों में एक बालक भी था जो अपने पिताजी से खटपट होने पर माता-पिता को अपने गाँव में अकेला छोड़कर संस्कृत भाषा का अध्ययन करने अकेला ही सन १९२१ में काशी चला आया था। यह समय गांधीजी के असहयोग आंदोलन का था। इस आंदोलन ने देशवासियों में उत्साह भर दिया था; गांधीजी ने अहिंसा और सत्याग्रह

के माध्यम से पुराने आंदोलनों को नई दिशा प्रदान की थी और जो काफी उफान पर था। जो बालक अपने माता-पिता को अकेला छोड़कर काशी में आया था उसे भी इस आंदोलन ने काफी प्रभावित किया। परिणाम यह हुआ कि उस बालक ने संस्कृत का अध्ययन करना छोड़ दिया और इस आंदोलन में कूद पड़ा। सरकारी कार्यालयों के सामने सत्याग्रहियों के साथ धरना देने लगा। निर्दीयी पुलिस ने धरना देने के अपराध में बालक को हथकड़ियाँ पहनाकर गिरफ्तार किया और उसपर मुकदमा दर्ज कर अदालत में पेश किया। अदालत में न्यायाधीश ने सत्याग्रही बालक से प्रश्न पूछे। निड़ बालक ने प्रश्नों के इस प्रकार जवाब दिए-

“तुम्हारा नाम क्या है?”

“आज़ाद”

“पिताजी का नाम ?”

“स्वाधीनता”

“घर”

“जेलखाना”

निड़ बालक के इन जवाबों से चिढ़कर अदालत ने उसे पंद्रह बेंत लगाने की सजा दी। वह हर बेंत पर महात्मा गांधी की जय का नारा लगाता रहा। असहयोग आंदोलन में धरना देने वाला, पंद्रह बेंत की सजा पाने

वाला वह निःर बालक महज सोलह वर्ष का था जो देश के तत्कालीन सत्याग्रहियों में उम्र में सबसे छोटा था जिसका नाम चंद्रशेखर सीताराम तिवारी था जो बाद में चंद्रशेखर आज़ाद के नाम से पूरे भारतवर्ष में प्रसिद्ध हुआ।

चंद्रशेखर आज़ाद का जन्म मध्य प्रदेश के झाबुआ जिले के भावरा नामक गाँव में २३ जुलाई, १९०६ को एक गरीब ब्राह्मण परिवार में हुआ था। पिताजी का नाम पंडित सीताराम और माताजी का नाम जगरानी देवी था। पहाड़ों और जंगलों के बीच बसा भावरा गाँव बहुत ही मनोहर था। चंद्रशेखर को बचपन में पढ़ने-लिखने में नहीं बल्कि तीर कमान चलाने में विशेष रुचि थी। पहाड़ों और जंगलों में रहने वाले आदिवासी ही उनके मित्र थे। उन्होंने अपने आदिवासी मित्रों से तीर कमान चलाने की शिक्षा प्राप्त की थी जो भविष्य में देश को आज़ाद करने के लिए कारगर साबित हुई।

साँवला रंग, गठीला शरीर, नाटा कद, चेहरे पर चेचक के गहरे दाग, तेजतरार आँखें, उन्नत ललाट, चौड़ा वक्षस्थल आदि के कारण वे हमेशा सबसे अलग दिखाई देते थे। उनका जीवन सादा किंतु विचार उच्च थे। वे अपने लिए कभी बढ़िया कपड़े नहीं खरिदते थे। एक धोती और एक कमीज। कमीज पर एक खुले गले का कोट यही उनका पहनावा था। कोट की दोनों जेब में हमेशा दो पिस्तौल रहते थे। धोती, कमीज, कोट और पिस्तौल के अतिरिक्त उनके पास कछ न होता था। हमेशा अपनी बड़ी मूँछों पर ताव देना उनके व्यक्तित्व की खासियत थी।

वे हिंदुस्थान समाजवादी प्रजातंत्र सेना के प्रधान सेनापति थे। सन १९२४ में शर्चींद्रनाथ की प्रेरणा से इस

संगठन की स्थापना हुई थी। इस दल के सदस्यों को पता चला कि आज़ाद के माता-पिता की आर्थिक स्थिति बहुत खराब है। उनके माता-पिता की सहायता करने हेतु दल के सदस्यों ने आज़ाद को २००० रुपये दिए जिसपर वे झुंझलाकर कहने लगे, “दोनों बुड़हों को एक-एक गोली काफी है। यह रुपये मेरे माता-पिता के लिए नहीं पार्टी के लिए खर्च किए जाएँगे।” सभी दोस्तों ने उन्हें मनाने की काफी कोशिश की किंतु वे नहीं माने। उनका कहना था पार्टी के हर सदस्य के माता-पिता गरीब हैं। इस प्रकार पार्टी के पैसे अपने-अपने माता-पिता पर खर्च होंगे तो हो चुकी क्रांति! आज़ाद की सोच सही थी क्योंकि इस क्रांतिकारी दल का हर सदस्य आर्थिक दृष्टि से कमजोर था। पार्टी की गतिविधियों के लिए आम जनता से पैसे मिलते हैं जिसका उपयोग देश की आज़ादी के लिए ही करना ही उचित है। वे अपने सिद्धांतों पर अडिग रहते थे। आचार-विचारों में अंतर न होने के कारण ही वे पार्टी के हर सदस्य पर अपनी धाक जमा चुके थे। छोटे-छोटे सिद्धांतों के आधार पर ही महान चरित्र का निर्माण होता है। निस्संदेह चंद्रशेखर आज़ाद का चरित्र भावी पीढ़ी के लिए दीपस्तंभ का कार्य करता रहेगा।

आज़ाद की बहुत कम आवश्यकताएँ थी। फरारी के दिनों में वे ढिमरपुरा नामक गाँव के पास सातार नामक नदी के किनारे एक कुटिया में रामायण की एक पुस्तक और केवल एक कंबल के सहरे हरिशंकर ब्रह्मचारी नाम धारण कर रहे थे। गाँववालों को रामायण की कथा सुनाकर मधुकरी वृत्ति से अपना जीवन यापन करते थे। इन दिनों वे क्रांतिकारियों का संगठन मजबूत कर रहे थे।

वे अपने क्रांतिकारी साथियों से कहते थे, “ मैं आज़ाद हूँ और आज़ाद ही रहूँगा। इन हाथों में पुलिस की हथकड़ियाँ कभी नहीं पड़ सकती।” वे कठीन से कठीन परिस्थितियों में भी कभी विचलित नहीं होते थे। सातार नदी किनारे स्थित दिमरपुरा गाँव में डाकुओं के एक दल ने किसी व्यक्ति की हत्या की थी। खुफिया पुलिस हत्या की जाँच पड़ताल करने नदी किनारे आई थी। उसी समय पुलिस की मुलाकात हरिशंकर ब्रह्मचारी से हो गई। पुलिस ने हरिशंकर से पूछताछ के दरमियान उनका ठौर-ठिकाना पूछा। हरिशंकर बिना विचलित हुए बड़े शांत भाव से कहने लगे, “ठौर-ठिकाना भला साधुओं का होता ही क्या है? इस झंझट से विरक्त होकर तो आजन्म ब्रह्मचारी रहने का ब्रत लेकर सब कुछ छोड़ दिया है। ठौर-ठिकाना साधुओं से नहीं पूछना चाहिए। इससे उसका ब्रत भंग होता है.....” इस जवाब से पुलिस को यकीन हो गया कि हरिशंकर पक्षा साधु है। पुलिस कुछ और पूछे बगैर चली गई जबकि चंद्रशेखर आज़ाद की गिरफ्तारी के लिए पुलिस ने हजारों रुपयों के इनाम की घोषणा की थी। पुलिस को भनक भी नहीं लगी कि हरिशंकर ही चंद्रशेखर आज़ाद है। वे बड़ी चालाकी से पुलिस को चकमा देकर निकल गए। परिस्थिति को भांपकर उचित जवाब देने में वे माहिर थे। इसके बाद हरिशंकर ने अपना ठौर-ठिकाना बदल दिया।

एक और घटना से उनकी निःरता और चालाकी का पता चलता है। ब्रिटिश सरकार ने उन्हें पकड़ने के लिए इनामी वॉरंट निकाला था। पुलिस उन्हें जीवित पकड़ना चाहती थी किंतु आज़ाद उन्हें झाँसा देकर सही सलामत निकल जाते थे। काकोरी कांड के मुकदमे में वे फरार

अभियुक्त घोषित हो चुके थे। मास्टर रुद्रनारायण की सहायता से वे नाम बदलकर छद्म वेश में झाँसी की एक मोटर कंपनी में गाड़ी चलाने तथा गाड़ियाँ दुरुस्त करने का काम सीख रहे थे। इस दरमियान वे नकली कागजात बनाकर झाँसी के पुलिस सुपरिटेंडेंट से गाड़ी चलाने का लाइसेंस ले आए थे। इसी बनावटी लाइसेंस के आधार पर उन्होंने पुलिस सुपरिटेंडेंट की गाड़ी पर ड्राइवर की नौकरी हासिल की थी। अपने स्वभाव के अनुसार बखूबी से सरकारी ड्राइवरों से दोस्ती भी की थी। बड़ी चालाकी से ड्राइवर दोस्तों से वे पुलिस की गुप्त गतिविधियों की जानकारी हासिल कर अपने फरार साथियों को सचेत करते थे। पुलिस को अपनी ड्राइवरी पर शक होने से पहले ही वे यह नौकरी छोड़कर अन्यत्र चले गए। बहुत दिनों के बाद पुलिस को पता चला कि वह ड्राइवर और कोई नहीं, काकोरी कांड के मुकदमे में फरार अभियुक्त चंद्रशेखर आज़ाद ही था। पुलिस को हाथ मलने के सिवाय दूसरा चारा नहीं था। उनकी यह रणनीति छत्रपति शिवाजी महाराज की याद दिलाती है।

सांडर्स की हत्या के बाद एक दिन आज़ाद अपने मित्र राजाराम शास्त्री के साथ पुलिस थाने के सामने बड़े आराम से बातें करते हुए जा रहे थे। राजाराम ने डरकर कहा, “आज़ाद इस तरह पुलिस चौकी के सामने से गुजरना कहाँ तक उचित है? तुम खतरे में पड़ सकते हो।” आज़ाद ने इत्मीनान से कहा, “पुलिस सोचती होगी कि आज़ाद पकड़े जाने के भय से किसी गाँव में किसी किसान के घर छिपा बैठा होगा। वह यह थोड़े ही सोचेगी कि आज़ाद पुलिस थाने के सामने घूम रहा होगा। सब ऐसा ही चलता है। घबराने की कोई बात नहीं।” मौत

को चुनौती देना और खतरा मोल लेना ही उनकी फितरत थी। गिरफ्तारी के डर से हमेशा अपना ठिकाना बदलना पड़ता था। ठिकाना बदलने के लिए कभी-कभी दस-बारह किलोमीटर पैदल जाना पड़ता था तो कभी-कभी जंगल में ही कई रातें गुजारनी पड़ती थी।

फरारी के कारण आज़ाद को कभी समय पर भोजन नहीं मिला। वे भोजन की नहीं भारत माँ की चिंता करते थे। जो मिलता खुशी से खा लेते थे फिर भी भोजन की अनियमितता के कारण वे कब्ज के शिकार हो जाते थे। डॉक्टर की दवाइयाँ लेने पर क्रांतिकारियों का भेद खुल जाने की संभावना से वे दवाइयाँ भी नहीं लेते थे। कब्ज होने पर रात को भोजन के बदले सिर्फ एक सेर गरम दूध पीकर वे स्वस्थ हो जाते थे।

आज़ाद का क्रांतिकारी दल हमेशा आर्थिक तंगी से घिरा रहता था लेकिन अर्थ की पूर्ति के लिए आज़ाद ने कभी गलत कदम नहीं उठाया। सांडर्स हत्या के बाद आज़ाद देश के युवाओं के ताबीज बन चुके थे। लोग उनकी एक झलक पाने के लिए उतावले हो गए थे। एक राजनीतिक दल की सदस्या आज़ाद से रु-ब-रु मिलने के लिए मचल रही थी। उस सदस्या ने मास्टर रुद्रनारायण के सामने एक प्रस्ताव रखा कि अगर वे आज़ाद को रु-ब-रु मिलवा दें तो वह दल को दो हजार रुपये देंगी। आज़ाद को इस प्रस्ताव का पता चलने पर वे तिलमिला उठे। कहने लगे, “मास्टर, कह दो कि यदि क्रांतिकारियों और उनके काम से सहानुभूति है तो वे वैसे ही दे दें। यह शर्त मानने के लिए मैं तैयार नहीं हूँ। मैं गांधीजी तो हूँ नहीं। जो लोगों को दर्शन देकर तथा हस्ताक्षर बेचकर पैसा एकत्रित करता फिरँ। “आज़ाद के इस बेबाकी जवाब से सभी सदस्य

चुप हो गए। किसी एक सदस्य ने अर्थाभाव की पूर्ति के लिए नकली सिक्के बनाने का प्रस्ताव रखा। आज़ाद ने इस प्रस्ताव को टुकराकर कहा—इससे हमारे दल को अधिक खतरा है क्योंकि अगर इसका राज़ खुला तो जनता का दल से विश्वास उठ जाएगा जिससे हम अपनी प्रतिष्ठा खो देंगे, आज़ादी के पवित्र कार्य में खलल पड़ेगी फिर जनता का विश्वास प्राप्त करना असंभव है।

हर दल की अपनी संहिता होती है, अपने नियम होते हैं, अपना लक्ष्य होता है। चाहे वह राजनीतिक दल हो या क्रांतिकारी दल हो। सदस्यों द्वारा अपने दल के नियमों का बार-बार उल्लंघन होने पर दल अपना लक्ष्य प्राप्त करने में असफल हो जाता है। हिंदुस्थान समाजवादी प्रजातंत्र सेना के भी अपने कुछ नियम थे। इन नियमों के तहत कोई भी सदस्य अपनी पारिवारिक जानकारी किसी अन्य सदस्य से साझा नहीं कर सकता था। आज़ाद अन्य सभी नियमों के साथ-साथ इस नियम का कड़ाई से पालन करते थे। एक दिन सरदार भगतसिंह ने आज़ाद से सहज ही उनके माता-पिता के बारे में जानना चाहा। आज़ाद को सरदार भगतसिंह की यह जिज्ञासा अच्छी नहीं लगी। वे भड़क उठे। उन्होंने कहा, “क्यों? क्या मतलब? तुम्हें मेरे घर से काम है या मुझसे? पार्टी में मैं काम करता हूँ या मेरे घर के लोग? मेरा घर कहाँ है, मेरे घर पर कौन-कौन है? इस प्रकार के प्रश्न ही क्यों करते हो? देखो रणजीत (भगतसिंह का दल का नाम) इस बार पूछा तो पूछा, अब फिर कभी न पूछना। न घरवालों को तुम्हारी सहायता से मतलब है और न मुझे अपना जीवन चरित्र ही लिखना है... यदि तुम ऐसी बात करोगे तो फिर गोपनीयता कैसे रहेगी?” हिंदुस्थान समाजवादी प्रजातंत्र सेना के कमांडर

इन चीफ होने के नाते आज्ञाद अपने दल के नियमों का कड़ाई से पालन करते थे। वे अपने साथियों को भी इस नियम का पालन करने के लिए बाध्य करते थे। उन्होंने अपने परिवार के बारे में कभी किसीसे न कुछ कहा न कहीं कुछ लिखकर रखा। आज उनके परिवार के बारे में जो कुछ जानकारी उपलब्ध है वह उनकी शाहदत के बाद उनकी माँ तथा गाँववालों से प्राप्त हुई है। वे सिर्फ अपने देशकार्य से मतलब रखते थे घरवालों से नहीं। ऐसा देशप्रेमी अब मिलना असंभव है।

चंद्रशेखर बचपन से ही न्यायप्रिय और निडर थे। निडरता उनके रोम-रोम में बसी हुई थी। चंद्रशेखर के अध्यापक मनोहरलाल त्रिवेदी उन्हें दूसरी-तीसरी कक्षा में पढ़ाते थे, वे अपने संस्मरण में लिखते हैं “एक बार मैं पढ़ा रहा था तो जानबूझकर मैंने एक शब्द गलत बोल दिया। इस पर आज्ञाद ने वह बेंत जिसे मैं उनको पढ़ाने में डराने और धमकाने को अपने पास रखे रहता था, उठाया और मुझे दो बेंत मार दिए। यह देख तिवारी जी दौड़े और उन्होंने आज्ञाद को पीटना चाहा लेकिन मैंने उन्हें रोक दिया। पूछने पर आज्ञाद का उत्तर था—“हमारी गलती पर मुझे और भाई को ये मारते हैं, तो इनकी गलती पर मैंने उन्हें मार दिया।” इससे पता चलता है कि पूत के पाँव पालने में दिखाई देते हैं। शायद नियति ने इसी घटना में चंद्रशेखर सीताराम तिवारी को आज्ञाद बनाने के बीज बोये होंगे।

आज्ञादी के दीवाने अपने दम-खम पर आज्ञादी की लड़ाई लड़ रहे थे। उन्हें अपनी परवाह थी ही नहीं। २७ फरवरी, १९३१ को इलाहबाद के अल्फ्रेड पार्क में सुखदेव राज और आज्ञाद किसी काम से आए थे। किसी मुखबिर

ने खुफिया पुलिस को उनके पार्क में उपस्थित होने की सूचना दी। हथियारों से लैस साठ-सत्तर पुलिस अल्फ्रेड पार्क में आ गई। वहाँ उनकी मुठभेड़ हो गई। भारत माँ के सिर्फ दो क्रांतिकारी सपूत हथियारों से लैस साठ-सत्तर पुलिस का मुकाबला कर रहे थे। आज्ञाद पक्के निशानेबाज थे। इस मुठभेड़ में आज्ञाद की पहली गोली अंग्रेज पुलिस सुपरिटेंडेंट नॉट बावर की बाँह में लगी जिससे वह जख्मी हुआ। बाद में पुलिस की दो-तीन गोलियाँ आज्ञाद को लहूलुहान कर गई। आज्ञाद के शरीर से प्रवाहित रक्त मातृभूमि का अभिषेक कर रहा था। जख्मी अवस्था में भी आज्ञाद ने कई गोलियाँ चलाई जिसमें से एक गोली ने इन्सपेक्टर विश्वेश्वर सिंह का जबड़ा तोड़ दिया। मुठभेड़ के दौरान आज्ञाद का साथी सुखदेव राज भागने में सफल रहा। वे हरगिज आत्मसमर्पण नहीं करना चाहते थे। आज्ञाद को पता चला कि अपने पास एक ही गोली बची है तो उन्होंने गिरफ्तारी से बचने के लिए वह अंतिम गोली अपनी कनपटी पर दाग दी। इस घटना के कई दिन पहले उन्होंने अपने साथी राजाराम शास्त्री से कहा था, “एक दो पुलिस मुझे कभी पकड़ने नहीं आएगी। पुलिस कभी मुझे जेल नहीं भेज सकेगी। जब भी मरुँगा लड़ते-लड़ते मरुँगा। पुलिस बड़ी संख्या में काफी तैयारी के साथ आएगी। पुलिस को अच्छी तरह मालूम है कि मैं चुपचाप बिना संघर्ष के अपनी गिरफ्तारी होने नहीं दूंगा।” आज्ञाद ने अपना भविष्य खुद लिखा था। वे अपनी आखरी साँस तक आज्ञाद रहे। आज्ञाद की मृत्यु के बाद किसी पुलिसवाले की हिम्मत नहीं हुई तुरंत उनकी लाश के पास जाने की। उनकी लाश के पास जाने से पहले पुलिसवालों ने कई गोलियाँ उनके मृत शरीर पर दाग दी। निष्प्राण होने का

यकीन होने पर ही वे उनके पास चले गए और गंगा नदी किनारे उनकी लाश पर अंतिम संस्कार कर दिए। आज़ाद जामुन के पेड़ के नीचे शहीद हुए। उनकी लाश ले जाने के उपरांत हजारों लोग उस पेड़ की पूजा कर वहाँ की पवित्र मिट्टी अपने घर ले जाने लगे।

ब्रिटिश सरकार को डर लगने लगा कि उस पेड़ और वहाँ की पवित्र मिट्टी से प्रेरणा लेकर कहीं दूसरा आज़ाद पैदा न हो इसलिए उन्होंने जामुन का वह पेड़ ही काट दिया। भले ही वे जामुन का वह पेड़ काटने में सफल रहे किंतु वे भारतीय जनता के दिल और दिमाग से आज़ाद के प्रेरणादायी विचारों को काटने में वे असफल रहे। आज भी भारतीय जनता आज़ाद की शहादत को याद करती है। उनकी बहादूरी को नमन करती है। फाँसी का फंदा और जेल की सलाखें आज़ाद का बेसब्री से इंतजार कर रही थीं किंतु उनकी यह मंशा पूरी नहीं हो पाई।

जगरानी देवी की पाँच संतानें थीं। पहली चार संतानें यमराज ने वक्त से पहले ही छीन ली थीं। जगरानी देवी की अंतिम संतान थीं चंद्रशेखर आज़ाद लेकिन अपनी अंतिम संतान का सुख भी जगरानी देवी को नहीं मिल पाया। बहादूर माँ अपने लाडले चंद्रशेखर से दस वर्ष तक नहीं मिल पाई थी। माँ को पता ही नहीं था कि अपने बेटे ने अपना सर्वस्व भारत माँ के लिए समर्पित कर दिया है। वह अपने बेटे से मिलने के लिए तड़पती थी। बेटे से शीघ्र मुलाकात हो इसलिए उसने मनौती के रूप में अपने दाहिने हाथ की दो ऊँगलियाँ एक धागे से बांध रखी थीं। जब उसे पता लगा कि चंद्रशेखर देश के लिए शहीद हुआ है तो उसने रो-रोकर अपनी एक आँख फोड़ ली थी। अर्थात् जगरानी देवी की माँ ने अपनी सारी जिंदगी

बाँस की एक कुटिया में बिता दी। चार बेटों की असमय मृत्यु के पश्चात कुछ ही वर्षों में पति सीताराम तिवारी भी चल बसे। बची हुई जिंदगी चंद्रशेखर के इंतजार में बिताई। जगरानी देवी ने एक सच्चे देशभक्त सपूत्र को जन्म देकर भारतीय जनता को उपकृत किया है। मैं जगरानी देवी को भी शत कोटि प्रणाम करता हूँ।

निस्संदेह भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के महानायक चंद्रशेखर आज़ाद ने ब्रिटिश हुकूमत की जड़ें हिला दी थीं। उन्होंने पूरे देश में आज़ादी की अलख जगाई थी। आज़ादी की हर साँस में आज भी उनकी शहादत महकती है। उनकी कुर्बानी की बदौलत ही आज हम चैन की साँस ले रहे हैं। अंग्रेजी हुकूमत की बर्बरता हृद से आगे बढ़ी तो उन्होंने गांधीजी के सत्याग्रह की राह छोड़कर सशस्त्र क्रांति की राह अपनाई। उनका बलिदान आने वाली पीढ़ी के लिए दीपस्तंभ का काम करता रहेगा। आज़ादी के लिए अपने जीवन की आहुति देकर आज़ाद ने एक नया इतिहास रचा है। उनका संपूर्ण जीवन भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का एक स्वर्णिम अध्याय है। केवल पच्चीस वर्ष की उम्र में भारतीय जनता के हृदय में अपना विशिष्ट स्थान बनाने वाले आज़ाद का जीवन भारतीय युवाओं को हमेशा प्रेरणा देता रहेगा। देश उनके सर्वोच्च बलिदान को कभी भूल नहीं पाएगा। उनकी निःरता, देशभक्ति, वीरता, शहादत, बहादूरी, आत्मगौरव, उत्साह, नेतृत्व, कारनामों, जोश और होश को मैं कोटि कोटि नमन करता हूँ।

* * *

 **लेखक हुतात्मा किसन अहेर
विद्यालयात अध्यापनाचे कार्य करतात.
तसेच विविध हिंदी, मराठी वृत्तपत्रे,
मासिकांमधून लेखन करतात.**

Email : vikasshete922@gmail.com

चला, वाचन संस्कार करूया

संजय वारके, रुकडी : ९४२१२०५१२२

वाचनाने माणूस सुसंस्कृत होते. वाचनाने ज्ञान प्राप्त होते. जीवनात रंगत येते. प्रेरणा मिळते, वैचारिक बैठक प्राप्त होते. हा वाचन संस्कार लहान वर्यात होणे गरजेचे आहे. वाचनातून आपल्याला काय मिळते, वाचन का करायचे, कोणी करायचे, काय वाचायचे, वाचन करत असताना काय काळजी घ्यावी अशा प्रश्नांचा ऊहापोह या लेखात केलेला आहे.

‘दिसामाजी काही तरी ते लिहावे,
प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे,
—संत रामदास.

वाचन हा एक छंद आहे, वाचन एक व्यसन आहे. वाचन सत्संग आहे, वाचन नाद आहे, वेड आहे. वाचन विचार आहे, वाचन क्रिया आहे, वाचन संवाद आहे, वाचन हितगुज आहे, वाचन साधन आहे, वाचन समाधी आहे. वाचन एकांत आहे, वाचन विरंगुळा आहे. आपण माणूस आहोत आणि जगामध्ये फक्त माणसेच वाचन करतात. वाचनानेच आज जगात मोठी माणसे झाली आहेत. जो माणूस पुस्तकाला स्पर्श करतो, त्यावेळी पुस्तक माणसाच्या हृदयाला स्पर्श करते म्हणून चांगला वाचक हृदयस्पर्शी संवाद करू शकतो.

जीवनामध्ये यशस्वी होण्यासाठी तीन गोष्टींची आवश्यकता असते. १. अनुभव २. निरीक्षण व ३. वाचन. यापैकी वाचन या घटकाचाच विचार या लेखात करावयाचा आहे.

वाचनाचे प्रकार

वाचनाचे ढोबळमानाने दोन प्रकार पडतात. १. मनोरंजनासाठी वाचन. २. माहितीपर वाचन. सर्वप्रथम वाचनाची आवड मुलांमध्ये निर्माण करण्यासाठी मनोरंजनात्मक वाचनापासून सुरुवात करणे गरजेचे असते. प्रथम मुलांनी चित्रमय वाचावे, रंजक वाचावे, हलके फुलके वाचावे. छोटी छोटी गोष्टीची पुस्तके, चंपक, किशोर, इसापनीती यासारखी पुस्तके वाचून

मुलांचे मनोरंजन होते. त्यांच्या शब्दसंपत्तीत भर पडते आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे त्यांना वाचनाची आवड निर्माण होते. एकदा का आवड निर्माण झाली की मुलं माहिती मिळवण्यासाठी, ज्ञान मिळवण्यासाठी वाचायला लागतील. गुरे जशी चरत चरत सक्स चारा असणाऱ्या कुरणाकडे वळतात अगदी तसेच मनोरंजनात्मक पुस्तके वाचीत वाचीत मुले चांगल्या पुस्तकाकडे वळतील.

वाचनातून काय मिळते?

पुस्तकाच्या पानापानात ज्ञान भरलेले असते. ज्ञानी माणसाच्या शब्दाशब्दात ज्ञान असते. पण हे ज्ञान पुस्तकाशिवाय प्राप्त होत नाही. आपण भरभरून पुस्तके वाचली पाहिजेत. पानंच्या पानं वाचली पाहिजेत. पानपट्टीतील एक पान खाल्ले तर तोड रंगते आणि पुस्तकातील एक पान वाचले तर अवघे जीवन रंगते. पानपट्टीतील पानाची रंगत एक तासभर असते; पण पुस्तकातील पानाची रंगत आयुष्यभर असते. म्हणून जीवन समृद्ध करण्यासाठी एकामागून एक पुस्तके वाचावीत. आता प्रश्न पडतो चांगली पुस्तके का वाचायची?

१. आत्मविश्वास येण्यासाठी
२. जीवनात प्रेरणा मिळण्यासाठी
३. ज्ञान मिळवण्यासाठी
४. चांगले विचार सुचण्यासाठी
५. समस्या निराकरणासाठी
६. नीतिमत्ता वाढवण्यासाठी
७. सदसद्विकेकबुद्धी जागृत होण्यासाठी
८. योग्य-अयोग्याचा निवाडा करण्यासाठी
९. वैचारिक बैठक निर्माण करण्यासाठी
१०. विविध / थोरांच्या चरित्रातून संदेश घेण्यासाठी.

वाचताना घ्यावयाची काळजी/कसे वाचावे?

वाचताना आपले डोळे आणि पुस्तक यातील अंतर योग्य असावे. पुस्तक अगदी जवळ नको वा लांब नको. सुरक्षित अंतर असावे. पुस्तक अथवा पान वाचून संपवणे महत्त्वाचे नाही तर वाचलेले लक्षात किती राहते हे महत्त्वाचे आहे. विषय समजून घेणे, ज्ञान मिळवणे हा विद्यार्थ्याच्या वाचनाचा उद्देश असल्यामुळे आपल्या सोईच्या वेळेनुसार आपल्या आवडीची बैठक व्यवस्था करून वाचावे. पहाटे वाचावे, रात्री वाचावे, टेबल खुर्चीचा वापर करावा, बेडवर आडवे पडून, मनातल्या मनात वाचावे, मोळ्याने वाचावे, मांडी घालून बसावे असे काही नाही. या सर्व भौतिक गोष्टीत अडकून न पडता आपला मूळ उद्देश सफल होईल अशाप्रकारे वाचावे.

अभ्यास समजून घेण्यासाठी करायचा असतो. संपवण्यासाठी नाही. यासाठी किती पाने वाचली हे महत्त्वाचं नाही. किती समजले ते महत्त्वाचे! वाचताना घटकांचे छोटे छोटे तुकडे करावेत, प्रथम एक परिच्छेद, एक पान, एक धडा, एक पुस्तक असे भाग करून वाचल्याने मेंदू थकणार नाही व कंटाळाही येणार नाही.

कोणी वाचावे व काय वाचावे?

जो माणूस जिवंत आहे त्या प्रत्येक माणसाने वाचावे. फक्त विद्यार्थी दरेतच वाचावे असे नाही तर जीवनाच्या शेवटपर्यंत वाचत रहावे. आज वाचनाची सरासरी पाहिली तर वयाच्या ५० वर्षांनंतरचे लोक जास्त वाचतात असेच दिसून येते. पुस्तक समोर ठेवून केलेले वाचन जास्त परिणामकारक होते. आज बदलत्या काळात ऑनलाईन वाचन आले आहे; पण पुस्तक तासनृतास समोर ठेवून वाचनात जो आनंद आहे तो ऑनलाईन वाचनात नाही. डोळे, मेंदू यांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने ऑनलाईन वाचन शक्य तेवढे कमी करावे. शिवाय पुस्तक समोर ठेवून वाचलेले जास्त काळ स्मरणात राहते, हा भागही आहेच.

पुस्तकं कोणी वाचावीत याचा विचार करता सर्वप्रथम पुस्तके पालकांनी वाचावीत, कारण मुले ही अनुकरणशील असतात. पालकांना पुस्तकाची, वाचनाची आवड असेल तर मुलांना आपोआप आवड निर्माण होते. पालकांपाठोपाठ शिक्षकांनी वाचावे. शिक्षकांनी वैविध्यपूर्ण वाचन करणे आवश्यक आहे. आपले कामच वाचनावर अवलंबून आहे. त्यामुळे प्रत्येक शिक्षकाने वाचनासाठी खास वेळ काढावाच. देवाला जसे रोज नवे फूल आपण वाहतो अगदी तसेच विद्यार्थीरूपी देवाला रोज नवे ज्ञान आवडते. त्यासाठी आपण वाचन करणे गरजेचेच आहे.

आपण काय वाचावे? या प्रश्नाचे उत्तर आहे. आपल्या आवडीचे वाचावे. कुणीतरी सुचवलेले वाचण्यापेक्षा आवडीचे वाचणे चांगले. प्रथम छोटी पुस्तके, नंतर मोठी. प्रथम छोट्या कथा नंतर काढंबरी, नाटक वा इतर साहित्यप्रकार वाचावेत. एका मेणबत्तीने अनेक मेणबत्त्या पेटवता येतात तसेच वाचनाने वाचन वाढते. आपल्या विषयाला अनुसरून जे जे आहे ते ते आपण वाचावे. शिवाय इतर विषयांचे जे सर्वसामान्य ज्ञान आहे ते सुदृधा आपण वाचावे, शिक्षकांना सगळे काही येते हा समज मुलांचा असतो. त्यामुळे त्यांच्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी, त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी आपण वाचलंच पाहिजे.

तसेच ग्रंथाच्या पानाने आयुष्य साजरे होते. आयुष्य सुंदर करण्यासाठी वाचायलाच हवे. वाचन म्हणजे फक्त पुस्तकी वाचन नव्हे, तर माणसंही वाचता आली पाहिजेत, समाज वाचता आला पाहिजे. परिस्थिती वाचता आली पाहिजे, देश वाचता आला पाहिजे, या सर्वांसाठी प्रथम वाचनाची सवय लागायला हवी.

* * *

 **लेखक काकासाहेब माने हायस्कूल
रुकडी जि. कोल्हापूर येथे मराठी
तिव्याचे अद्यापक आहेत.**

E mail : shabdhashri@gmail.com

अध्यापनात कथाकथनाचा वापर

डॉ. दिलीप गरुड, पुणे : ९९६०२५९०८५

कथा म्हणजेच गोष्ट कोणाला आवडत नाही? लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांनाच गोष्टी आवडतात. गोष्टी खुलवून फुलवून सांगणे म्हणजे कथाकथन करणे. ही एक कला आहे. कथा या पटकन लक्षात राहतात व त्यातील आशय, बोध दीर्घकाळ स्मरणात राहतात. याच कारणाने अध्यापनात कथाकथनाचा वापर केल्यास अध्यापन प्रक्रिया अधिक प्रभावी होते. म्हणून अध्यापकांनी त्यांच्या अध्यापनात प्रसंगप्रत्ते कथाकथन केले तर मुलांना मूळ विषय समजण्यास मदत होते व त्या विषयाचे आकलनही सुलभ होते, हे सांगणारा हा लेख.

प्रास्ताविक

शिक्षण प्रक्रियेमध्ये मुलाला मध्यवर्ती ठेवून त्याच्याभोवती सर्व शिक्षणव्यवस्था नियोजित केली जाते. मुलाला ज्ञान मिळावे, त्याचे अध्ययन सखोल व्हावे, त्याचे व्यक्तिमत्त्व विकसित व्हावे, तो एक आदर्श नागरिक बनावा, त्याने कुटुंबाच्या सेवेबरोबरच समाजसेवा करावी, ही विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षा असते. त्यासाठी शैक्षणिक संस्था, शिक्षक, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, क्रीडांगणे, खडू, फळा, तक्ते, स्मार्ट फोन, संगणक, टॅब, इंटरनेट, ऑडिओ-व्हिडीओ कॅसेट या सर्व गोष्टी निर्माण करून त्यांचा वापर करण्यात येऊ लागला. या सर्व गोष्टींचा उद्देश एकच, तो म्हणजे मुलांचे अध्ययन चांगले व्हावे.

विद्यार्थ्यांची अध्ययनप्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी अजून एका गोष्टीचा प्रभावी वापर केल्यास ती प्रक्रिया व्यापक होईल. ती गोष्ट म्हणजे अध्यापनात कथाकथनाचा वापर करणे. कथा म्हणजे गोष्ट व कथन करणे म्हणजे सांगणे. अर्थात शिक्षक त्यांच्या अध्यापनात अधून

मधून गोष्टींचा वापर करतातच; परंतु जाणीवपूर्वक आणि हेतुपुरस्सर वापर केल्यास त्यांचे अध्यापन अधिक प्रभावी आणि रंजक होईल. त्यासाठी राजाभाऊ मंगळवेढेकर यांचे 'कथा आणि कथाकथन', डॉ. अनिल गोडबोले यांचे 'कथाकथन-शिक्षण, संस्कार आणि मनोरंजन' तसेच डॉ. दिलीप गरुड आणि मुकुंद तेलीचरी यांचे 'कथाकथन-तंत्र आणि मंत्र' या पुस्तकांचे अवलोकन करावे.

कथाकथनाची परंपरा

भारतीय समाजजीवनात कथाकथनाची परंपरा फार पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे. जुन्या काळातील स्त्री-पुरुषांना रामायण, महाभारत, भागवत यांमधील कथा, तसेच संतांची चरित्रे हे सर्व माहीत होते. कोठेही शाळेत न जाता आणि सही कर म्हटल्यावर अंगठा पुढे करण्याच्या माणसांनाही या सर्व कथा माहीत होत्या; कारण ही माणसे सकाळ-संध्याकाळ देवळात जात असत. दिवसभर शेतात काम केल्यावर देवळात कथाकीर्तनाला जाऊन बसणे

हा त्यांच्यासाठी विरंगुळा होता. ते त्यांचे श्रद्धास्थान होते. तेथे भजन-कीर्तन, प्रवचन चाले. ते त्यांना ऐकायला मिळे. खरं म्हणजे ती त्यांची संस्कारशाळाच होती. ते अनौपचारिक शिक्षणाचे केंद्र होते. श्रवणाच्या माध्यमातून त्यांना शिक्षण मिळत असे. मग देवळात ऐकलेल्या या गोष्टी, हे प्रौढ लोक मुलांना-नातवंडांना सांगत. सायंकाळी आजी तुळशीवृद्धावनाच्या कटूऱ्यावर बसे. भोवतालचे अंगण सारवलेले असे. तुळशीपुढे दिवा लावून, दर्शन घेतल्यावर ती कटूऱ्यावर बसे. नातवंडे, तिच्याभोवती घोटाळत. आजी गोष्ट सांग म्हणून हट्ट धरत. मग कीर्तन, प्रवचनांत ऐकलेली गोष्ट आजी मुलांना सांगे. वर आकाशात चांदण्या लुकलुकत असत. गार वारा सुटलेला असे. घरात चुलीपुढे बसून गृहिणी स्वयंपाक करीत असे. भाकरी थापल्याचा आवाज बाहेर अंगणात कानावर येई. भाजीचा वासही दरवळत असे. अजून जेवणाची वेळ झालेली नसे. इकडे आजीची गोष्ट रंगात आलेली असे. मुलं जीवाचे कान करून गोष्ट ऐकत असत. आजी गोष्ट रंजक करून सांगत असे. त्यासाठी अभिनय करे. आवाजाचा चढ-उतार असे. कधी पशु-पक्षांचे आवाज काढून दाखवावे लागत. अशी ही अंगणातील शाळा असे. गोष्ट रंगत जाई. गोष्टीच्या शेवटाची उत्सुकता मुलांना लागलेली असे. कारण अखेर गोष्टीत शेवटी काय घडले हे महत्त्वाचे असे. मग गोष्ट शेवटाकडे जाई. तिचा शेवट होई. दुष्टांचे निर्दालन, दुबळ्यांना मदत, गरिबांबदूदल कणव, माणुसकी, प्रेम अशा मूल्यांना अधोरेखित करत गोष्ट संपे. तो संस्कार चिरकाल टिकणारा असे. ज्या

मुलांना अशा सुंदर वातावरणात जेवणापूर्वी, आजीच्या मुखातून तिच्या अवतीभोवती बसून गोष्ट ऐकायला मिळाली ती मुले भाग्यवंत होत. शिक्षक मुलांच्या आयुष्यात नंतर येतात. अगोदर आई-वडील, आजी-आजोबा, बहीण-भाऊ ही मंडळी येतात. त्यांच्या सोबतीने घरात वागण्या बोलण्याला वळण लागते. यालाच संस्कार म्हणतात.

आजकाल आजी नावाचे संस्कारकेंद्र दुर्मिळ होत चालले आहे. ज्यांच्या घरी आजी-आजोबा आहेत ते ‘श्रीमंत’ घर होय. श्रीमंती ही वस्तूत नसते ती वास्तूत असते, त्यासाठी वास्तूत आजी-आजोबा असायला हवेत.

अध्यापनात कथाकथनाचा वापर

शाळेमध्ये मुलांना विषयांचे आकलन होण्यासाठी, शिक्षक विविध शैक्षणिक साहित्यांचा वापर करतात. त्याचबरोबर कथाकथनाचा वापर केल्यास अध्यापन अधिक प्रभावी होईल. पहिली ते चवथीपर्यंतच्या मुलांसाठी खेळ, गाणी यांबरोबरच कथाकथनही प्रभावी ठरते. मुलांना तालकथा, गीतकथा आवडतात. या कथांना एक ताल असतो, नाद असतो, लय असते, ठेका असतो. या कथा ऐकताना मुले लगेच एकाग्र होतात. उदाहरणार्थ,

चिऊताई चिऊताई चिऊ ग

बाळाला आंगडं शिव ग ॥५॥

आंगडं लाल रंगाचं

बाळाला छान छान शोभायचं

बाळाला वाजेल हिव ग

बाळाला आंगडं शिव ग ॥१॥

बाळाला शिवली कुंची
मऊ रेशमी उंची
कुंचीला गोंडे पाच ग
बाळ करतंय नाच ग ॥२॥
अंधाराच्या हाती
दिव्यात पडल्या वाती
थंड झोंबरा वारा
पावसाच्या धारा ॥३॥

हे गीत साभिनय गाऊन दाखवले तर मुले ते साभिनय म्हणतात. ते गीत त्यांचे पाठ होते. मुले वर्गात रंगून जातात. हे अध्यापन म्हणजे मुले आणि शिक्षक यांमधील अद्वैत होय. खरं म्हणजे हा एक अद्वितीय आनंदसोहळाच होय. अशाच प्रकारे चातुर्यकथा, सृष्टीकथा, अद्भूतकथा, प्राणीकथा, परिकथा, लोककथा मुलांना प्रसंगपरत्वे किंवा पाठाच्या अनुरोधाने सांगितल्यास अध्यापन प्रभावी तर होतेच; पण मुलं भावनिकदृष्ट्या शाळेत गुंतत जातात. त्यांना शाळेत येण्याची गोडी लागते. शिक्षकांबदूदल आपुलकी वाटते. शाळा हे मंदिर वाटायला लागते आणि हसत, खेळत त्यांचे शिक्षण तर होतेच; पण आपण शिकत आहोत, आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतोय हे त्याला जाणवत नाही. शिक्षकांचे अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचे अध्ययन हा एक ‘आनंदाची डोही आनंदतंग’ असा आनंदसोहळा होऊन जातो. पहिली ते दहावीपर्यंतच्या मुलांना त्यांच्या विषयांच्या अनुरोधाने, प्रसंगपरत्वे कथाकथनाचा लाभ दिल्यास, मुलांना तो

फार फार आवडतो. अर्थात वरच्या वर्गातील मुलांना म्हणजे पाचवी ते दहावीपर्यंतच्या मुलांना क्रांतिकारकांच्या कथा, चरित्रकथा, वैज्ञानिकांच्या कथा, शौर्यकथा, ऐतिहासिक कथा सांगाव्यात. मराठी विषयाच्या अध्यापनात संतांच्या परिचयाबरोबर लेखक-कर्वीचा परिचय विस्ताराने सांगितल्यास मराठी भाषेची आवड वाढून अभिरुची वृद्धिंगत होईल. अवांतर वाचनाची ओढ निर्माण होईल. इतिहास विषयाचे अध्यापन करताना मराठेशाहीतील कथा, पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या कथा, स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या कथा, भारत-पाकिस्तान युद्धातील शूरवीरांच्या कथा सांगता येतील. त्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये धाडस, शौर्य, लढव्ययेपणा, विजिगीषु वृत्ती वाढीस लागेल. गणित-विज्ञान विषयांचे अध्यापन करतानाही गणितातील कोडी, आकड्यांच्या गमतीजमती, वैज्ञानिकांच्या शोधांच्या कथा, वैज्ञानिकांच्या चरित्रकथा सांगता येतील.

थोडक्यात म्हणजे शिक्षकांनी चौफेर वाचन करून, अध्यापन रंजक व प्रभावी करण्यासाठी सातत्याने प्रयोग केल्यास विद्यार्थ्यांची अध्ययनप्रक्रिया ज्ञानवर्धक होईल.

अध्यापनात कथाकथनाचा वापर केल्यास होणारे फायदे

- १) मुलांना शाळेत येण्याची ओढ लागते. त्यांचे पाय शाळेत रेंगाळतात. ती शाळेत रमून जातात. कळीचे फूल व्हावे तसे त्यांचे विकसन होते.
- २) कथाश्रवणामुळे मुलांचे श्रवणकौशल्य विकसित होते. त्याची शब्दसंपत्ती वाढते. त्यांची तार्किक विचार करण्याची क्षमता वाढते.

- ३) मुलांच्या गैरहजेरीचे प्रमाण कमी होते. एवढेच नव्हे तर दुपारनंतर पळून जाण्याचे प्रमाणही कमी होते.
- ४) शिक्षकांना वर्गनियंत्रण करणे सोपे जाते; कारण गोष्टीवेल्हाळ शिक्षकांबद्दल मुलांना आपलेपणा वाटतो. त्यामुळे त्यांच्या सूचनेला मुले सकारात्मक प्रतिसाद देतात.
- ५) गोष्ट ऐकता ऐकता मुलांची एकाग्रता वाढते. पुढे ही एकाग्रता इतर विषयांच्या अभ्यासातही वाढलेली दिसून येते. एकाग्रता हा महान गुण आहे. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी एकाग्रता महत्त्वाची असते, मग ते कोणतेही क्षेत्र असो.
- ६) गोष्टींच्या माध्यमातून विषय खुलवून, रंगवून सांगितल्यामुळे त्या विषयाचे आकलन सहज होते आणि एकदा का विषयाचे परिपूर्ण आकलन झाले तर अध्ययनप्रक्रिया सुकर होते. व्यापक विषयज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे अभ्यासात रुची निर्माण होते.
- ७) शिक्षकांनी अध्यापनाच्या माध्यमातून सांगितलेल्या गोष्टी मुलांच्या मनात रुजतात, कानात रेंगाळतात. मग आपणही गोष्टींची पुस्तके वाचावीत अशी भावना मनात निर्माण होते. त्यातून वाचकवर्ग तयार होतो. शरीराच्या भरणपोषणासाठी जसे खेळ आणि सक्स अन्न लागते तसे मनाच्या भरणपोषणासाठी गोष्टींचे आणि कसदार पुस्तकांचे वाचन हवे असते.
- ८) मुले गोष्टी ऐकण्यात एवढी रमून जातात की त्यांची स्मरणशक्ती तीव्र बनते. मनाच्या खोल कप्प्यात ती कथा, त्यातील पात्रे आणि बोध घर करून बसतात.
- ९) कथा जशा स्वरूपाची असेल त्याप्रमाणे मुलांच्यात

मूल्यवृद्धी होते. उदा. शौर्यकथेतून-साहस, निर्भयता, लढाऊपणा, विजिगीषु वृत्ती वाढते. ‘श्यामची आई’ या साने गुरुजींच्या आत्मपर ४२ कथांतून प्रेम, करुणा, भूतदया, परोपकार, त्याग, सेवा, मानवता या मूल्यांची रुजवण होते.

१०) गोष्टींच्या माध्यमातून अध्यापन रंजक झाल्यास मुलांची अभ्यासूवृत्ती वाढते. त्यांची अभ्यासाची बैठकक्षमता वाढते. आजकाल मुलांची अभ्यासाची बैठकक्षमता कमी झाली आहे. अवधानाचे सारखे विचलन होते. दूरदर्शन, मोबाइल यामुळे मन अस्थिर झाले आहे. अशावेळी अभ्यासाचा बैठक कालावधी वाढणे मुलांच्या दृष्टीने हितावह आहे.

११) अभ्यासाची बैठक वाढल्यामुळे अभ्यासूवृत्तीही वाढते. मुलांना ज्ञानाची ओढ लागली पाहिजे; मात्र ज्ञानाची आसक्ती नको. ज्ञानाच्या ओढीतूनच पुढे संशोधनवृत्ती वाढीला लागते.

शिक्षक, त्यांचे अध्यापन प्रभावी आणि परिणामकारक होण्यासाठी विविध प्रयोग करतात. अचूक शैक्षणिक साधने प्रसंगपरत्वे वापरतात. त्यातीलच एक साधन म्हणजे अध्यापनात कथाकथनाचा वापर. शेवटी हे सर्व उपक्रम मुलांची अध्ययनशील वृत्ती वाढून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हावा हाच असतो. मुलांच्या क्षमता वाढाव्यात हाच हेतू असतो. मुलांचा क्षमताविकास हा विविध स्वरूपाचा असतो. मुलांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, बौद्धिक विकास होणे यालाच ‘क्षमताविकास’ म्हणतात. त्यांच्या जीवनात प्रश्न निर्माण झाले, संकटे आली तरी त्यांनी

न डगमगता संकटांना सामोरे गेले पाहिजे. आव्हानांना हसतमुखाने तोंड दिले पाहिजे. यालाच ‘जीवनशिक्षण’ म्हणतात. म्हणजे वर्गातील शिक्षणातून पुढे जीवनशिक्षणापर्यंत त्यांची मजल गेली पाहिजे. त्यासाठी अध्यापनात कथाकथनाचा वापर ब्हावाला हवा.

पूर्वी कथेकरी बुवा कीर्तन-प्रवचनातून गोष्टी सांगायचे. त्या गोष्टी ऐकून आजी-आजोबा तुळशीवृद्धावनाच्या कटूत्यावर बसून मुलं-नातवंडांना गोष्टी सांगू लागले. मग पाठ्यपुस्तकांतून गोष्टी येऊ लागल्या. अध्यापन करता करता, मूळ विषयाला पूरक अशा गोष्टी अध्यापक वर्गात सांगू लागले. त्यातून विषय रंजक होण्याबरोबरच त्याचे आकलनही सुलभ झाले. अवघड विषय सोपा करण्याचे काम कथा करू लागली.

पूर्वी अमरशक्ती नावाचा एक राजा होऊन गेला. त्याला तीन मुले होती. अनंतशक्ती, उग्रशक्ती आणि बहुशक्ती. राजा शक्तीमान असल्यामुळे त्याची मुलेही शक्तीमान होती. राजा उत्तम राज्यकारभार चालवीत असे. पुढे राजा थकला आणि वयोमानामुळे वाकला; पण त्याची मुले राज्यकारभारात लक्ष घालेनात. राजाला मदत करेनात. त्यामुळे राजा चिंतातुर झाला. त्याने त्याच्या पंडितांची सभा बोलावली. त्या सभेत राजाने आपले म्हातारपणीचे दुःख कथन केले. त्यावर उपाय सुचवण्याचे पंडितांना सांगितले. तेव्हा एका पंडिताने, “आपल्या नगरात पंडित विष्णू शर्मा नावाचा विद्वान पंडित आहे. तो या प्रश्नांची सोडवणूक करील.” असे विश्वासाने सांगितले. मग राजाने पंडित विष्णू शर्मा यांचा शोध घेतला. त्यांना

राजवाड्यावर बोलवून घेतले आणि राजाने त्याची चिंता प्रकट केली. ते ऐकून विष्णू शर्मा म्हणाले, “तुम्ही तुमची मुले माझ्या ताब्यात द्या. मी त्यांना रंजक गोष्टी सांगून शहाणं करीन. त्यांना राज्यकारभार चालविण्याचे व्यवहारज्ञान देईन. ती व्यवहारचतुर होतील आणि उत्तम कारभार करतील.”

हे ऐकून राजा खुश झाला. त्याने त्याच्या तीन मुलांना विष्णू शर्मा यांच्या हवाली केले. ते मुलांना रंजक; परंतु व्यवहाराच्या कथा सांगत. त्यातून मुलांचे रंजन तर होईच; पण त्यांना उत्तम बोधही होई. अशा अनेक कथा विष्णू शर्मा यांनी मुलांना सांगितल्या. त्या रंजक होण्यासाठी वेगवेगळी पाच तंत्रे वापरली. त्यातूनच पंचतंत्राचा उगम झाला. विष्णू शर्मा यांनी कथाकथनासाठी वापलेली पाच तंत्रे अशी १) मित्रभेद २) मित्रप्राप्ति ३) काकोलूकीय ४) लब्धप्रणाश ५) अपरिक्षितकारक. पंचतंत्रातील या कथा मूळात संस्कृत भाषेत आहेत. पुढे त्या विविध भाषांत भाषांतरीत झाल्या.

या उदाहरणातून आपणाला हे कळले, की कथा रंजन करते, बोध देते, व्यवहारज्ञान देते आणि शहाणपण शिकवते. अशी ही गोष्टींची किमया आहे. अशा किमया करणाऱ्या कथांचा अध्यापनात वापर केल्यास मुलांमध्ये व्यवहारज्ञानाबोबरच चातुर्यही येईल. एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की गोष्ट ही घडून गेलेल्या घटनेची असते. म्हणून ती भूतकाळातच सांगितली पाहिजे. तसेच पुस्तकात छापलेली गोष्ट ही प्रमाणभाषेत लिहिलेली असते. ती जशीच्या तशी

सांगितली तर त्यात संगत येत नाही. म्हणून अध्यापकांनी ती बोली भाषेत सांगितली पाहिजे. उदाहरणार्थ - पुस्तकात छापलेले असते, “एक होते गाव. गावाचे नाव दहेगाव होते. तेथे एक शेतकरी राहत होता. त्याचे नाव कुंडलिक होते. तो रोज सकाळी शेतात जायचा. शेताला पाणी द्यायचा. खतही घालायचा. शेताची निगा राखायचा. मग भरघोस पीक यायचे. त्या उत्पन्नावर त्याचे कुटुंब चालायचे. शेतात राबून कुंडलिक आणि त्याचे कुटुंबीय सुखाने जगत होते.”

आता या छापील प्रमाणभाषेपेक्षा बोलीभाषेत हीच गोष्ट अशी सांगता येईल. “बरं का मुलांनो, एक होतं गाव. आता गाव म्हटलं की त्याला नाव आलंच. या गावाचं नाव होतं दहेगाव. या दहेगावात कुंडलिक नावाचा एक शेतकरी राहत होता. तो रोज सकाळी उठल्यावर त्याच्या शेतात जायचा. त्याच्या शेताला पाणी द्यायचा. खतं घालायचा. पिकाची निगा राखायचा. मग हेड भरघोस पीक यायचं. ते हिंखंगार पीक बघून त्याला आनंद वाटायचा. त्या पिकाच्या उत्पन्नावर त्याचं घर चालायचं. शेतात कष्ट करून कुंडलिक आणि त्याचं कुटुंब सुखात जगायचं.”

पुस्तकातली मूळ गोष्ट तशीच ठेवून, त्याच्या अर्थाला आणि आशयाला धक्का न लावता अशी बोलीभाषेत गोष्ट सांगता येते. पुस्तकात ‘एक होते गाव’ असे छापले असले तरी गोष्ट सांगताना आपण ते ‘एक होतं गाव’ असं सांगायचं. म्हणजे मग ती गोष्ट आपली वाटते आणि मनात प्रवेश करते.

गोष्ट सांगताना गोष्टीला लगेच सुरुवात करावी. त्याला प्रस्तावना, हेतुकथन नको. कारण मुलांना फक्त आणि फक्त गोष्ट हवी असते. ती ऐकण्यासाठी ती आतुर आणि उत्सुक असतात. म्हणून रटाळ प्रस्तावना न करता गोष्टीला धाइकन सुरुवात करावी. मोकळ्या पटांगणापेक्षा बंदिस्त खोलीत किंवा सभागृहात गोष्ट चांगली रंगते. कारण मुलांचे इकडे-तिकडे लक्ष जात नाही. त्यांचे अवधान विचलित होत नाही. मोकळ्या पटांगणात खोडकर मुलांना खोड्या करायला संधी मिळते असा अनुभव आहे.

पूर्वी मंदिरात सांगितली जाणारी गोष्ट पुढे तुळशीवृद्धावनाच्या कटूव्यावर, अंगणात वावरू लागली. नंतर ती वर्गाध्यापनाच्या निमित्ताने वर्गात अवतरली. पुढे ती व्यासपीठावर दिमाखाने वावरू लागली आणि पुढे तर तिने व्यवसायाचे रूप धारण करून हजारे लोकांचे ती रंजन करू लागली. शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, व्यंकटेश मांडगूळकर, व. पु. काळे यांनी गोष्टींना जाहीरपणे प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तिला व्यवसायाचे रूप दिले. पु. ल. देशपांडे यांचे एकपात्री प्रयोग हे कथाकथनच होते, तर बाबासाहेब पुरंदरे यांचे शिवचरित्रिकथन हे ऐतिहासिक कथाकथनच होते.

आपणा शिक्षकांना मात्र फक्त कथाकथन करून मुलांचे रंजन करायचे नाही तर विषयाचे आकलन होण्यासाठी त्या अनुरोधाने येणाऱ्या गोष्टी थोडक्यात सांगून, मूळ विषय प्रतिपादन करायचा आहे. आपण गोष्टीतच रेंगाळून राहिलो तर अभ्यासक्रम पूर्ण होणार नाही. जेवताना जशी भाजी-भाकरी मुख्य आणि

त्याच्या जोडीला कांदा, चटणी, पापड, लोणचे हे जेवणाची लज्जत वाढविण्यासाठी असते, तसे अध्यापनात कथाकथन आणायचे आहे.

शिक्षक हा बहुरूपी असतो, नव्हे तो तसा असला पाहिजे. शिक्षकाकडे अनेक गुण असले पाहिजेत. नसले तरी प्रयत्नाने ते वाढविले पाहिजेत. शिक्षकांमध्ये गायक, वादक, चित्रकार, कथानिवेदक, वक्ता, अभिनेता, नेता, लेखक अशा अनेक भूमिका साकारण्याचे कसब पाहिजे. अनेक शिक्षकांकडे ते असते आणि संधी मिळताच त्यांच्यातील गुण प्रकट होतात. आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे हे याबाबतीत आपले गुरु मानायला हवेत. आचार्य अत्रे हे जसे शिक्षक, मुख्याध्यापक होते, तसे ते लेखक, कवी, विडंबनकार, चित्रपट निर्माता, वक्ता, पत्रकार, संपादक, नाटककार, नेता, अभिनेता होते. बहुआयामी असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. वर्गात अध्यापन करता करता आपणाला आपल्यातील ‘कथानिवेदन’ विकसित करता येईल. शिक्षकांमधील कथानिवेदन विकसित करायचा असेल तर खालील मुद्द्यांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

आत्मविश्वास

कोणत्याही क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी आत्मविश्वास हा लागतोच. तसाच कथाकथन करतानाही तो लागतो. शिक्षकांमध्ये तो असतोच; पण अनुभवाने तो वाढत जातो. नुकत्याच डी. एड. किंवा बी. एड. झालेल्या शिक्षकामधील अध्यापन करतानाचा आत्मविश्वास आणि दहा-बारा वर्षे अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकामधील आत्मविश्वास यात स्तरभेद राहणारच. मात्र सरावाने, अनुभवाने आत्मविश्वास वाढत जातो.

पाय लटपटणे, घशाला कोरड पडणे, घाम फुटणे, पाणी प्यावेसे वाटणे, शब्द उच्चारताना अडखळणे, चेहरा घाबरल्यासारखा दिसणे, मधूनच रूमालाने तोंड पुसणे हे कथानिवेदकाकडे आत्मविश्वास नसल्याचे लक्षण आहे. मात्र जबरदस्त इच्छाशक्ती असल्यास या त्रुटींवर मात करता येते.

गोष्टीची निवड

शिक्षकांनी गोष्ट सांगताना वयोगट पाहून त्यांची निवड करावी. मुळात गोष्टीची निवड करण्यासाठी कथानिवेदकाकडे गोष्टींचा भरपूर साठा असला पाहिजे. साठा भरपूर असेल तरच निवड करणे सुलभ जाईल. कथानिवेदकाकडे एक किंवा दोनच गोष्टी असतील तर निवड काय करणार? शिवाय गोष्ट ही जशी वयोगटाप्रमाणे निवडायची असते तशी ती मुलांचे सांस्कृतिक वय आणि तो राहत असलेल्या परिसराच्या विचार करून निवडायची असते. खेड्यापाड्यात, आदिवासी भागात, दुर्म दन्याखोन्यात राहणाऱ्या मुलांचे सांस्कृतिक वय आणि साधनांची, सुविधांची रेलचेल असलेल्या नागर भागातील मुलांचे सांस्कृतिक वय यात भेद राहणारच. ज्यांनी अजून कधी आगगाडीच पाहिली नाही किंवा समुद्रच पाहिला नाही त्यांना त्या गोष्टी दूच्या वाटतात. त्यापेक्षा त्यांच्या परिचयाच्या, परिसरातील गोष्टी जवळच्या वाटतात. तसेच गोष्टीची निवड वयोगटाप्रमाणे करायला हवी. लहान मुलांना अक्क्यर बिरबलाच्या चातुर्यकता, लोककथा, परिकथा, तेनालीरामनच्या चतुरपणाच्या कथा फारच आवडतात. तसेच इसापच्या नीतिकथा, हितोपदेशातील कथाही आवडतात.

मोठ्या वयोगटातील मुलांना चिऊकाऊच्या, कावळ्या चिमणीच्या गोष्टीऐवजी चरित्रिकथा, क्रांतिकारकांच्या कथा, विज्ञान कथा, ऐतिहासिक कथा जास्त भावतात. थोडक्यात म्हणजे मुलांचे शारीरिक व सांस्कृतिक वय विचारात घेऊन गोष्टीची निवड करावी. त्यासाठी शिक्षकांकडे भरपूर गोष्टीचा साठा हवा. तो मिळविण्यासाठी अखंड वाचन, स्वतःचे छोटेखानी ग्रंथालय आणि ग्रंथखरेदीवर ठरवून काही रक्कम खर्च करायला हवी.

तन्मयता

तन्मयता हा एक महान गुण आहे. आपल्या कार्यात रंगून जाणे, रमून जाणे, एकाग्र होणे म्हणजे तन्मयता. शिक्षक अध्यापन करताना वर्गात तन्मय होतात. मुलांशी भावात्मकदृष्ट्या एकरूप होतात. तो ‘ये हृदयीचे ते हृदयी’ असा हृदयसंवाद असतो. कथा सांगतानाही शिक्षकाला तन्मय व्हावे लागेल. त्या कथेशी, त्यातील पात्रांशी एकरूप व्हावे लागेल. ही तन्मयता आणि एकरूपता येण्यासाठी मूळात त्या शिक्षकाला ती कथा आवडावी लागेल. ती कथाच आवडली नाही तर तो शिक्षक कथनात रममाण कसा काय होणार? आणि शिक्षकच रममाण होऊ शकले नाहीत तर विद्यार्थी तरी कसे रममाण होणार? म्हणून निवडलेली कथा आवडीची हवी.

साने गुरुजी अमळनेरेच्या शाळेत शिक्षक म्हणून कार्यरत होते. तो १९२४ ते १९३० चा कालावधी होता. एकदा वर्गात ते ‘मर्चट ऑफ व्हेनीस’ हा पाठ घेत होते. व्हेनीसचे वर्णन करता करता ते त्या पाठात

एवढे रममाण झाले की घंटा केब्हा वाजली हे त्यांच्या लक्षात आले नाही. त्यांच्या जसे ते लक्षात आले नाही तसे ते मुलांच्याही लक्षात आले नाही. याला म्हणतात तन्मयता. गुरुजीचे शिकवणे सुरुच होते. पुढच्या तासाचे गोखले सर तास घेण्यासाठी वर्गापुढे येऊन उभे राहिले, तरी गुरुजीचे शिकवणे सुरुच होते. मुले तल्लीन होऊन व्हेनीसच्या व्यापान्यामध्ये गुंतली होती. काही वेळाने दरवाज्याजवळच्या विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आले, की गोखले सर तास घेण्यासाठी बाहेर ताटकळत उभे आहेत. मग त्या मुलाने ही गोष्ट गुरुजींच्या लक्षात आणून दिली. मग गुरुजींनी तात्काळ शिकवणे थांबवले. वर्गाबाहेर पडताना ते गोखले सरांना संकोचून म्हणाले, “‘क्षमस्व बरं का. तुम्ही बाहेर उभे आहात हे माझ्या लक्षात नाही आले. मला माफ करा.’” तेब्बा गोखले सर म्हणाले, “‘गुरुजी, तुम्ही इतके छान शिकवत होता की मीही त्यात रंगून गेलो. त्यात क्षमा कसली मागताय?’”

हे उदाहरण बोलके आहे. कथानिवेदकाला कथाकथन करताना असे रंगून जाता आले पाहिजे. कथेतील पात्रांशी एकरूप होता आले पाहिजे. कथेत जर चिमणी, कावळा, वाघ, हत्ती, गाय, घोडा असे प्राणी असतील तर प्रसंगपरत्वे त्यांचे आवाज काढून दाखवता आले पाहिजेत. म्हणजे कथा जिवंत होते आणि निवेदन प्रभावी होते.

वक्तृत्व

वक्तृत्व हा शब्द वच् धातुपासून आला आहे. वक्तृत्व म्हणजे प्रभावी बोलणे. परिणामकारक बोलणे.

श्रोत्यांची मने जिंकून त्यांना ऐकण्यात रमवण्याची ताकद वक्त्यामध्ये असली पाहिज. वक्तृत्व हा गुण फक्त नेत्यामध्येच असला पाहिजे असे नाही, तर तो कथानिवेदक, अध्यापक, नेता, अभिनेता, वक्ता, कीर्तनकर, प्रवचनकार, विक्रेता, वकील अशा अनेकांकडे असावा लागतो. अगदी एखादा मुलगा मुलाखतीसाठी गेला तर त्यालाही वक्तृत्वाची गरज असते. मुखदुर्बळ मुलाची निवड नोकरीसाठी कशी होणार? म्हणून वक्तृत्व या गुणाची गरज सर्वांनाच असते तशी ती कथानिवेदकालाही असते.

वक्तृत्वासाठी वाणी स्वच्छ हवी. शब्दांचे उच्चार स्पष्ट हवेत. वक्ता शब्दप्रभू आणि भाषाप्रभू हवा. बोलताना शब्दांवर शब्द आदळू नयेत. घाईने बोलू नये. अडखळत बोलू नये. त्यासाठी आवाजाचाही रियाज करावा लागतो. आवाज कमवावा लागतो. अभिनय क्षेत्रात वावरणाऱ्यांना, तसेच गायकांना त्यांच्या आवाजाची खास काळजी घ्यावी लागते. कथाकथनातही कथानिवेदकाने आवाजावर विशेष लक्ष द्यायला हवे.

शब्दसंपदा

कथानिवेदकाकडे भरपूर शब्दसाठा असला पाहिजे. शब्दसाठा वाचनातून वाढतो. शब्दसाठा भरपूर असल्यास कथा सांगताना शब्द निवडण्यास अडचण पडत नाही. कथानिवेदकापुढे शब्द हात जोडून उभे राहतात. त्यांची योग्य निवड कथानिवेदकाने करायची असते.

मात्र प्रत्येक कथेची भाषा आणि शब्द भिन्न असतात. म्हणजेच ऐतिहासिक कथेची भाषा आणि परिकथेची भाषा भिन्न असेल. कारण या दोन्ही

प्रकारच्या कथांचा बाज वेगळा आहे. म्हणून त्यांची भाषाही तशीच हवी. ग्रामीण कथांचा बाज वेगळा असतो. तो जसा रांगडा असतो तसा इरसालही असतो. म्हणून ऐतिहासिक कथेची भाषा ग्रामीण कथेला चालणार नाही. ऐतिहासिक पात्रांची भाषा त्या तोच्यात आणि ऐटबाजच असली पाहिजे.

अभिनय

अभिनय हा फक्त नटांनाच अभिप्रेत असतो असे नाही; तर तो कथानिवेदकालाही आवश्यक असतो. तसे पाहिले तर प्रत्येक जण जीवनात अभिनय करतच असतो. तो प्रत्येक माणसात उपजतच असतो; परंतु काही लोकांनी या अभिनयाकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे तो त्यांच्या व्यवसायाचा आणि जगण्याचा भाग झालेला असतो. वर्गात अध्यापन करणारे शिक्षक काही मयदिपर्यंत अभिनय करतच असतात. त्यांना अध्यापन करताना आवाजांचे चढउतार करावे लागतात. शिकवताना हातवारे करावे लागतात. पाठ शिकवताना त्यातील आशयानुसार मुद्राभिनय करावा लागतो. एखादी कविता असेल तर ती शिकवून झाल्यावर तिला चाल लावावी लागते. ती गाऊन दाखवावी लागते. लहान मुलाच्या वर्गात शिकवताना अध्यापकांना उड्या माराव्या लागतात. ‘आय ॲम जंपिंग’ ही संकल्पना स्पष्ट करताना उड्या मारून दाखवाव्या लागतात. थोडक्यात म्हणजे शिक्षकही अभिनेता असतो; पण त्याची त्याला जाणीव असतेच असे नाही आणि तो त्याचे प्रदर्शनही करत नाही.

अभिनयाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. एक म्हणजे शारीरिक अभिनय आणि दुसरा म्हणजे वाचीक अभिनय. शारीरिक अभिनयात हात, पाय, चेहरा,

डोळे, कान यांचा वापर करून कथा फुलवावी लागते. ‘तू वर्गातून चालता हो.’ हे वाक्य उच्चारताना आवाजाची पट्टी वरची असावी लागते, त्याचवेळी चेहन्यावर उग्रपणा दिसावा लागतो आणि हाताचे बोट ताडकन दरवाजाच्या दिशेने निर्देशित करावे लागते.

वाचीक अभिनयामध्ये शब्दफेक, आवाजाचा आरोह, अवरोह, शब्दांचे उच्चारण, वाणीची सुस्पष्टता, शब्दांवरचा योग्य आघात या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. ज्या शिक्षकांना या गोष्टींची जाणीव असते किंवा माहिती असते त्यांचे कथाकथन उत्तम रंगते आणि फुलते.

चित्रमयता

दूरदर्शनाच्या पडक्यावर किंवा चित्रपटांमध्ये आपणाला प्रत्यक्ष त्या ठिकाणची दृश्ये पहायला मिळतात. नद्या, दृश्याखोऱ्या, डोंगर, किल्ले, आकाश, चंद्र, वाहती नदी, चरणारी गुरे असे सर्व डोळ्यांना दिसते. त्यामुळे मन लगेच आकर्षित होऊन आपण त्यात तल्लीन होतो. वर्गात शिकवणाऱ्या शिक्षकांना एवढे सारे मुलांना दाखवता येत नाही. शिक्षकाचे मुख्य साधन म्हणजे शब्द. शब्दांच्या माध्यमातून तो ही सारी सृष्टी उभी करू शकतो. त्याला मर्यादा असल्या तरी काही प्रमाणात ते दृश्य डोळ्यांपुढे उभे करू शकतो. जर कथानिवेदकाला अंधाऱ्या रात्रीचे वर्णन करायचे असेल तर तो पुढीलप्रमाणे वर्णन करू शकेल. “रात्र वाढत चालली होती. सर्वत्र काळोख पसरला होता. ती आमावाशाची रात्र होती. सर्वत्र काळाकुट्ट अंधार दाटला होता. झोऱ्यारा गर वारा सुटला होता. झाडांच्या फांद्या वाच्याने गदगदत होत्या. दूर कुठेतरी एक कुत्रे

केविलवाणे रडत होते. त्याचा भेसूर आवाज तो अंधार चिरीत कानात पोहोचत होता. तो भयाण आणि भेसूर आवाज ऐकून भीती वाटत होती. अंगावर काटा उठत होता. तेवढ्यात दारावर टक् टक् असा आवाज आला.”

हे एक चित्रमयतेचे उदाहरण दिले. ऐतिहासिक कथा असेल तर त्याप्रमाणे वर्णन करून तो प्रसंग, ती घटना विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यापुढे उभी करता येते.

बहुश्रुतपणा

शिक्षक हा बहुश्रुत असला पाहिजे. अनेक विषयांची माहिती आणि ज्ञान त्याच्याकडे असले पाहिजे. विशेषत: या इन्टरनेटच्या युगात तर तो अपडेटेड असला पाहिजे. तो जर ज्ञानाने आणि अनुभवाने थिठा पडला तर विद्यार्थी ते बरोबर जोखतात. बोलून दाखवत नाहीत; पण मनाने जाणतात.

अध्यापनातून कथाकथन करतानाही शिक्षकांची बहुश्रुतता प्रकट झाली पाहिजे. त्यासाठी शिक्षकांचे पाठांतरही चांगले हवे. त्यांना अनेक घटना, प्रसंग माहीत हवेत. अभंग, ओव्या, श्लोक, कविता, म्हणी, सुविचार यांचा साठा त्याच्याकडे हवा. संत साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, लोकसाहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि त्यांचे प्रवाह माहीत हवेत. ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक घटना माहीत हव्या. त्यांचा उपयोग अध्यापन प्रभावी करण्यात आणि कथानिवेदनात आपोआपच होतो.

श्रोत्यांचा सहभाग

वरील गोष्टी जर कथानिवेदकाच्या व्यक्तिमत्त्वात विकसित झाल्या तर त्याचे निवेदन प्रभावी होईल

आणि श्रोते म्हणजे श्रवण करणारे विद्यार्थी त्यात मनाने सहभागी होतील. कथाकथन यशस्वी व्हायचे असेल तर श्रोत्यांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विद्यार्थी गोष्ट ऐकताना संमतीदर्शक मान हलवतात. डोळ्यांनी प्रतिसाद देतात. गोष्ट सांगताना विनोद झाला तर हसतात. टाळ्या पिटतात. करूण प्रसंग असेल तर गंभीर होतात. स्तब्ध बसतात. हा त्यांचा प्रतिसाद म्हणजे एक प्रकारे श्रोत्यांचा सहभागच होय. कधी कधी गोष्ट सांगताना मुलांना मध्येच एखादा प्रश्न विचारून त्याचे उत्तर स्वीकारणे हाही सहभागच होय. कधी कधी तर मुले गोष्ट ऐकताना हुंकार देतात. हुंकार देणे म्हणजे उत्तम प्रतिसाद होय.

वेळेचे भान

शिक्षकांना वर्गात तीस ते पस्तीस मिनिटे शिकवायचे असते. शिकवताना एखादी कथा त्या अनुषंगाने आल्यास सांगायची असते; परंतु ती कथा किती वेळ सांगायची आणि पाठ्यांश किती वेळात पूर्ण करायचा याचे तारतम्य शिक्षकांची ठेवायला हवे. त्यासाठी वेळेचे भान असायला हवे.

समारोप

हे सर्व दहा मुद्दे विचारात घेतले तरी शिक्षक एकदम उत्कृष्ट कथानिवेदक होऊ शकणार नाही. त्यासाठी भरपूर वाचन करून, गोष्टींचा साठा वाढवून, त्यातून योग्य गोष्टी निवडून, त्या प्रसंगपरत्वे प्रभावीपणे सांगण्यासाठी सातत्याने सराव करावा लागतो. सरावाने शिक्षक उत्तम कथानिवेदक होऊ शकतात. लग्न झालेल्या नववधुला एकदम काही स्वयंपाक येत नाही; पण पुढे सरावाने ती उत्तम सुगरण होऊ शकते. म्हणून सराव हा कथाकथनाचा देह असेल तर अभिनय हा आत्मा आहे असे म्हणतात. म्हणून शिक्षकांनी या कलेचा अभ्यास करून, सराव करून तिचा अध्यापनात वापर केल्यास, अध्यापन प्रभावी तर होईलच पण विद्यार्थीही ज्ञानप्राप्तीत संगून जातील.

 **लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक
असून बालसाहित्य चळवळीत कार्य
करतात. लेखन, कथाकथन, वक्तृत्व
यांची त्यांना आवड आहे.**

E mail : dilipgarud@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे ऑगस्ट २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरासोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
* श्री. ए. टी. फ्रॉन्सिस	सहा. अधिक्षक	अमरावती	३१/०८/२०२२	
* श्री. जे. एम. राऊत	वरिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१/०८/२०२२	
* श्री. ए. आर. म्हस्के	वरिष्ठ लिपिक	औरंगाबाद	३१/०८/२०२२	
* श्रीमती ए. ए. पांडे	कनिष्ठ लिपिक	नागपूर	३१/०८/२०२२	
* श्री. जी. एम. गाठे	कनिष्ठ लिपिक	नागपूर	३१/०८/२०२२	

विचार नियमाचा परिचय

श्याम गोरे, यवतमाळ : १४२३६६३१९८

आपल्या मनात सतत विचार सुरु असतात. विचारांचेही नियम असतात. जे आपल्यावर प्रभाव टाकतात. सरशी लिखित विचार नियम, आपल्या यशाचे रहस्य, पाँक्वर औँफ हैंपी थॉट्स या पुस्तकात एक विचारांची आपल्या जीवनाला आकार देऊ शकतो. समस्या कुर्हे बाहेर नसतात तर त्या आपल्या डोक्यातच असतात व त्यांची उत्तरे आपल्या अंतर्गतात असतात. त्यासाठी लेखक सरशी यांनी सात विचारसूत्रे सांगितली आहेत. ती कोणती ती या लेखात लेखक सांगत आहेत.

एकदा मी अप्रावती येथील वनिता समाज शाळेमध्ये गेलो, तेव्हा त्या ठिकाणी ग्रंथ प्रदर्शन भरले होते. त्या हॉलमल्ये सर्वत्र खूप पुस्तके मांडली होती. मला थोडी चित्रकलेची आवड असल्यामुळे मी चित्रकारांची २/३ पुस्तके घेतली आणि त्या हॉलमध्ये पुस्तके पाहत फिरत होतो. त्या ठिकाणी इतरही लोक पुस्तके पाहत होती. तेवढ्यात माझ्या कानावर शब्द आले, ‘हे पुस्तक फार सुंदर आहे, तू जरूर घ्यावे.’ मी बाजूला वळून पाहिले तर दोन युवक आपापसात बोलत होते. त्यांच्या बोलण्याचा तो आवाज होता, त्या युवकाने ज्या पुस्तकाकडे निर्देश केला होता ते पुस्तक पाहिले. पुस्तकाचे नाव होते ‘विचार नियम.’ मी ते पुस्तक हातात घेतले आणि पाहू लागलो. तेवढ्यात तो युवक माझ्या हातातील इतर पुस्तकांकडे खूण करून म्हणाला, ‘तुम्ही काही पुस्तके घेतली आहेत तर तेही एक पुस्तक ठेवून घ्या आणि वाचून पहा. खूप सुंदर आहे.’ मलाही त्या पुस्तकाबद्दल उत्सुकता वाटली आणि ते पुस्तक चाळू लागलो तेव्हा माझ्या असे लक्षात आले, की विचारांचेही नियम

असतात. विचार तर आपल्या मनात अखंड चालू असतात, याचेही नियम असू शकतात व ते आपल्यावर प्रभाव टाकतात, हे मला थोडे नवीन वाटले. असे पुस्तक या आधी कधी वाचले नव्हते.

पुस्तकं विकत घेऊन वाचावीत असे कुठेतरी ऐकले होते. मला पुस्तके घ्यायची आवड पूर्वीपासूनच होती. त्या पुस्तक प्रदर्शनावर नजर टाकली तर ‘विचार नियम’ या पुस्तकाचे लेखक ‘सरशी’ यांचीच पुस्तके दोन टेबलांवर मांडलेली दिसली. मनात साहजिकच एक विचार आला, की एका लेखकाची एवढी पुस्तके आहेत हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. नंतर मी एक-एक पुस्तक हातात घेऊन पाहू लागतो, पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावरील शीर्षकांवरून अजून काही पुस्तके घेतली आणि दोन हजार रुपयांची पुस्तके घेऊन घरी आलो.

तेव्हा नेहमीप्रमाणे घरी नाक मुरडले की, एवढी पुस्तके कशाला आणलीत; पण मला माहिती होते, की ही पुस्तकंच खरी संपत्ती आहे. ते आपल्या जीवनावर प्रकाश टाकतील व जीवनाचे नवे आयाम खुलण्यासाठी उपयोगी ठरतील.

काही दिवसांनी सरश्री लिखित ‘विचार नियम’, ‘आपल्या यशाचे रहस्य’, ‘द पॉवर ऑफ हॅपी थॉट्स’ ही पुस्तके वाचायला सुरुवात केली. केवळ ‘एक विचारही आपल्या जीवनाला आकार देऊ शकतो, हे मुख्यपृष्ठावरील वाक्य महत्त्वाचे वाटले.

सरश्री यात सांगतात, की समस्या कुठे बाहेर नसून माणसाच्या मनातच तिचे अस्तित्व असते आणि महत्त्वाचे म्हणजे त्याचे निराकरणही तेथेच उपलब्ध असते. प्रत्येक समस्येचा उपाय हा अंतरंगातच असतो. पॉवर ऑफ हॅपी थॉट्स, खरंच ज्यांना जाणून घ्यायचे आहे, त्यांनी हे पुस्तक जरूर वाचावे. विचार नियम निसर्गाचा सिद्धांत आहे, जसे भौतिक नियम असतात तसे मानसिक नियमदेखील असतात. या नियमावर विश्वास ठेवा अथवा ठेवू नका ते अखंडपणे काम करत राहणार.

यात सरश्रींनी सात विचारसूत्रे सांगितली आहेत. ‘पहिले-विश्वात कितीही वस्तू भौतिक रूपात निर्माण होण्याआधी प्रथम तिची निर्मिती वैचारिक स्तरावर होते. मनात जे विचार वारंवार येतात ते कालांतराने प्रत्यक्षात येऊ शकतात, मग ते सकारात्मक असोत वा नकारात्मक. म्हणून विचाराप्रती सजग राहणे महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक शिक्षक, पालकांनी आपल्या पाल्याच्या विचारांचे प्रोग्रेमिंग करताना जागृत राहणे आवश्यक आहे, कारण प्रत्येक विचार मुलांच्या मनावर परिणाम करत असतो.’

विचारसूत्र दोनमध्ये सांगितले की, जे विचार होश आणि जोशमध्ये केले जातात तेच वास्तव बदलतात. म्हणजे विचारांची संख्या खूप असली तरी पण सर्वच विचार प्रत्यक्षात येत नाही, कारण बरेचदा आपले विचार एक दुसऱ्याला छेदत असतात. निसर्ग प्रत्येक विचाराला ‘तथास्तु’ म्हणत असतो. जीवनात घडणाऱ्या घटना आपल्या प्रबळ इच्छेनुसार घडत असतात. विचारांचा परिणाम आपल्यावर किती होतो? यावर सरश्री म्हणतात, “अखंडपणे कधी तो नियम आपल्या हितासाठी तर कधी विरोधातही काम करतो.” यावरून विचाराबद्दल सजगता किती महत्त्वाची आहे हे लक्षात येते.

विचारसूत्र तीनमध्ये सांगितले, की ‘नेहमी आपल्याला हव्या असणाऱ्या गोष्टीवरच लक्ष केंद्रित करा. नको असणाऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करा.’ वृत्तपत्र, टीव्ही. मध्ये ज्या गोष्टी आपण पाहतो त्यावर आपण विचार करतो व तेच पाहून आपण चुकीचे आदेश निसर्गात देत राहतो. याचे भान आपल्याला नसते तेव्हा आपल्याला जीवनात काय पाहिजे एवढे जरी पक्के लक्षात ठेवून तसे विचार केले तर चांगले परिणाम जीवनात पाहायला मिळतील. जसे शालेय मुलांसाठी, मला सर्व विषय समजतात, मला परीक्षेत चांगले गुण मिळतात, मी अभ्यासात हुशार आहे असे विचार महत्त्वाचे आहेत. या उलट मला हा विषय जमत नाही, मी आजारी तर पडणार नाही, मी अभ्यासात हुशार नाही, हे विचार तुमच्याकडे नकारात्मक गोष्टी

आकर्षित करतात. म्हणून जे आपल्याला पाहिजे त्यावर फोकस करायला सांगितले आहे.

विचारसूत्र चारमध्ये सांगितले, की ‘जग तसं नाही जसं आपल्याला दिसतं.’ जग असं आहे जसे आपण आहोत. याचाच अर्थ आपण जगाविषयी जसे विचार करतो, तसे ते आपल्याला दिसतात. जग हा आपला आरसा आहे.

विचारसूत्र पाचमध्ये सांगितले, की ‘सर्व काही भरपूर आहे. कशाचीही कमतरता नाही.’ तर कमतरता आहे आपल्या विचारात. विश्वातील प्रत्येक माणूस अदृश्य पाईप्ने एकमेकांशी जोडलेला आहे. हव्या त्या गोष्टी या पाईपद्वारे प्राप्त होतात. जसे प्रेम, आनंद, मौन, संपूर्ण स्वास्थ्य, नातेसंबंध इत्यादी; पण नकारात्मक विचार येताच त्या पाईपमध्ये अडथळा निर्माण होतो व जास्त विचार मोठा दगड/अडथळा निर्माण करतो.

आपलेच विचार आपल्या जीवनात होणाऱ्या सर्व घटनांना जबाबदार आहेत.

विचारसूत्र सहामध्ये सांगितले, की ‘एखाद्या समस्येवर इतरांच्या विचारांचा परिणाम तोपर्यंत होत नाही जोपर्यंत तो स्वतः होऊ देत नाही.’ इतरांच्या विचारांचा परिणाम प्रत्यक्ष जरी होत नसला तरी अप्रत्यक्ष मात्र होतो; म्हणून पालकांनी आपल्या पाल्यावर होणाऱ्या विचारांच्या परिणामाबाबत जागृत रहावे.

विचारसूत्र सातमध्ये सांगितले, की ‘आपल्यातील सर्वोच्च शक्यता प्रकट होण्यासाठी आपले भाव,

विचार, वाणी आणि क्रिया यात एकरूपता असावी लागते.’ म्हणजेच जसे विचार, भाव असतात, तसेच उच्चारही होतात. मग तसे आचरणही होते. आपल्याला जे आयुष्यात हवं आहे ते लवकर प्रकट होण्यासाठी आपले भाव, विचार, वाणी आणि क्रिया यात एकरूपता असावी लागते. आपण बोलत एक असाल, भाव वेगळे असतील, वागणे वेगळेच असेल तर त्याचे योग्य परिणाम होताना दिसणार नाहीत.

यात सांगितले, की विचारामध्ये अत्यंत सजग रहावे. अंतर्मनात एखादा विचार खोलवर रुजला तर चमत्कारसुदृधा होऊ शकतो. सुरश्री सांगतात, अंतर्मनाला चेष्टा/गंमत समजत नाही. म्हणून विचारांप्रती अत्यंत सजग रहावे,

या पुस्तकामध्ये स्रोताशी संलग्न व खूश राहण्याचा मंत्र मौनायामद्वारा समजावून सांगितला आहे. यातील सात मंत्रानुसार आपण स्रोताशी जोडले जाऊ याचे चांगले मार्गदर्शन यात दिले आहे.

एकंदरीत हे केवळ एक पुस्तक नसून ग्रंथ आहे, जो आपल्या घरी असावा आणि त्याचा फायदा सर्व पालक, शिक्षकांनी करून घ्यावा. यामुळे ‘विचार नियम क्रांती’ घडेल आणि सकारात्मक विचार करणारे लोक निर्माण होतील.

 लेखक कै. विरजी भिमंजी घेवरा
कनिष्ठ महाविद्यालय, ता. दारव्हा
जि. यवतमाळ येथे कार्यरत आहेत.

E mail : shamgore@yahoo.in

संवेदनशील मुले राष्ट्राचे भवितव्य

संजय सागडे, बारामती : ९९२२५५६२८२

देशाचे भवितव्य हे उत्तम नागरिकांवर अवलंबून असते. लहान मुले ही भावी जीवनात उत्तम नागरिक व्हायला हवीत, हे शिक्षणाचे द्योरा असते. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक बांधिलकी, देशभक्ती अशी नैतिक मूल्ये जोपासणारा एक चांगला नागरिक घडायला हवा. यासाठी बालमनावर सुसंस्कार करण्यासाठी कल्पनाविश्वाचे महत्त्व व आवश्यकता, राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी संस्कार, राष्ट्रभक्ती, वैज्ञानिक दृष्टिकोन कसा निर्माण होईल हे या लेखातून लेखक आपल्याला सांगत आहे.

कोणत्याही राष्ट्राची जडणघडण होत असते, ती त्या देशातील नागरिकांच्या देशभक्तीतून दुसऱ्या महायुद्धात अणुहल्ल्याने बेचिराख झालेला जपान, आज विकसित देश म्हणून गणला जातो. याचे कारण तेथील जनतेने आपले राष्ट्र 'गतवैभवाने पुन्हा उभे रहावे, यासाठी घेतलेले अपार परिश्रम. राष्ट्रभक्त नागरिकांकडूनच समृद्ध राष्ट्राची उभारणी होत असते.

त्यासाठी देशाचे भावी नागरिक असणाऱ्या बालकांच्या संवेदनशील मनात राष्ट्रभक्तीचे बीज पेरणे आवश्यक असते. शाळेतील विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून आपले हे कार्य सुरूच असते. मात्र आज चांगले गुण मिळवणे, भरपूर पगाराची एखादी नोकरी मिळवणे किंवा एखादा व्यवसाय सुरू करून अर्थार्जिन करणे, इतकाच माफक हेतू शिक्षणाचा राहतोय की काय असे वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. सामाजिक बांधिलकी, देशभक्ती अशा नैतिक मूल्यांनी युक्त असणारा एक चांगला माणूस घडवणे, हा शिक्षणाचा मूळ हेतू बाजूला पडू नये, यासाठी संवेदनशील बालमनावर सुसंस्कार करण्याची आपली जबाबदारी वर्तमानकाळी अधिक वाढली आहे असे मला वाटते.

संवेदनशीलता आणि ध्येयनिष्ठा

लहान मुलांनी एखाद्या गोष्टीविषयी आपल्याला काही विचारले, तर आपण त्यांना खरे तेच सांगावे. उगाच काहीतरी थातुरमातुर सांगू नये, कारण आपण सांगतो ती माहिती मुलांच्या मनात दृढ होत असते, असा एक मतप्रवाह आहे. उदा: चंद्रावरील काळे डाग. हे काळे डाग म्हणजे ससा आहे असे आपण लहान मुलांना सांगतो, मात्र तो ससा नसून चंद्रावरील खोल विवरे आहेत असे सांगावे. म्हणजे लहानपणापासूनच मुलांचा शास्त्रीय दृष्टिकोन तयार होतो, असे हा मतप्रवाह मानतो. थोडक्यात चंद्रावरील विवरे हा ससा आहे असे सांगून मुलांना काल्पनिक विश्वात गुरफटून टाकणे होय आणि अशा कल्पनाविश्वात रमलेली मुले, देशाच्या उभारणीत कोणते योगदान देऊ शकतील? अशी शंका घेतली जाते.

लहान मुलांना ठरावीक व्यापर्यंत बाळगुटी, किंवा ग्राईप वॉटर दिले जाते. मूळ मोठे झाल्यावर त्याची गरज उरत नाही. म्हणजे काही गोष्टी या, त्या त्या व्यातत तेणे गरजेचे असते. संस्कारांचेही असेच आहे. बालकांच्या सुपीक, निर्मळ मनरूपी क्षेत्रात

सुसंस्काररूपी बीज पेरले गेले पाहिजे. यासाठी मुलांना आवडणाऱ्या साहित्यविश्वाच्या माध्यमातून अद्भुतरम्य जगाची सफर मुलांना घडवली पाहिजे.

कल्पना विश्वातून प्रमाणवादाकडे

‘ओसाडवाडीचे देव’ या आपल्या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत प्रसिद्ध विनोदी लेखक श्री.चिं.वि.जोशी म्हणतात,

“ओसाडवाडीतील देवतांच्या मूर्ती रात्री व क्वचित प्रसंगी इतर वेळीही जागृत होतात, बोलतात, चालतात, खेळतात, मारामारीही करतात. अशी या कथासंग्रहाची साधारण मध्यवर्ती कल्पना आहे. असल्या प्रकारच्या देवादिकांच्या भोळसर कथा मुलांना सांगूनयेत, त्यांस एकदम प्रमाणवादी बनवावे असे एक मत हल्ली उदय पावू लागले आहे; परंतु त्याच्या अनुसरणाने मुलांची अद्भुतप्रिय आणि चमत्कारप्रवण मने एका मोठ्या मानसिक सौख्यास आंचवतील असे मला वाटते. ज्या प्रमाणे मानवी समाजाचे मन वेगळाल्या अवस्थांतून उत्क्रांत होत गेले आहे, त्याच प्रमाणे बालमनही अगदी साध्या भोळसर कल्पनांत रममाण होण्याच्या अवस्थेतून उत्क्रांत होत गेले, तरच ते दृढ प्रामाण्यवादी बनू शकते.”

(ओसाडवाडीचे देव - कथासंग्रह -प्रस्तावना श्री.चिं.वि.जोशी)

एकूणच मुलांना, बालवयातच विज्ञानवादी, प्रामाण्यवादी बनवण्याच्या भानगडीत न पडता त्याला या अद्भुतरम्य आणि चमत्कारप्रवण जीवनाचा आस्वाद घेऊ द्यावा.

शोध अज्ञाताचा

विज्ञान युगात जीव, भौतिक, रसायन या शास्त्रांबोरावरच इतर अनेक क्षेत्रांत आश्चर्यकारक शोध लागले आहेत. एखादे संशोधन करत असताना, संशोधक अज्ञात सिद्धांताच्या सिद्धतेसाठी रात्रंदिवस झटत असतात.

दूरदर्शनचा शोध लावण्याच्या जॉन बेर्डच्या मनःपटलावर आधीच टी.व्ही.चे चित्र उमटले होते. ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्याने अनेक प्रयोग केले. एकूणच प्रत्यक्षात जगासमोर येण्याच्या अगोदर केवळ जॉन बेर्डचाच ठाम विश्वास या दूरदर्शन तंत्रावर होता. इतरांना प्रत्यक्ष टी.व्ही. पाहिल्यावरच या तंत्रज्ञानाची सत्यता मान्य झाली. एखादे नवतंत्रज्ञान प्रकट करण्यासाठी, आवश्यक असणाऱ्या सिद्धांताच्या सत्यतेवरील दृढविश्वास, प्रयोगातील चिकाटी हे गुण बालपणातील अद्भुतरम्य कल्पनेत बागडणाऱ्या मनातच दडलेले असतात.

ब्रिसमस नाताळच्या दिवशी, पायमोज्यात आपली आवडती भेटवस्तू नाताळबाबा ठेवून जातात. ही श्रद्धा आजही त्या धर्मातील बालकांच्या मनात जोपासली जाते. अज्ञात शक्तीचे अस्तित्व आहे. हा संस्कार बालमनावर जाणीवपूर्वक केला जातो. अर्थात मोठे झाल्यावर त्या मुलाला सत्य काय ते समजले तरी, बालपणीच्या अशा प्रसंगामधून, अद्भुतरम्यतेत हरवलेल्या संस्कारक्षम कोवळ्या मनातच हे विश्वासाचे बीज नकळत पेरले गेलेले असते.

अद्भुतरम्यता आणि संस्कार

पारंपरिक पद्धतीने शिकू न शकणाऱ्या मठठ बुद्धीच्या राजपुत्रांच्या शिक्षणासाठी विष्णू शर्मा नावाच्या

पंडिताने पशुपक्षांच्या अतिशय रंजक गोष्टी असणाऱ्या पंचतंत्राची रचना केली. या गोष्टी मनोरंजना बरोबरच जीवन जगण्याची कलाही शिकवतात. या गोष्टी ऐकून ते राजपुत्र व्यवहारकुशल बनले. बालपणी अदभुत वाटणाऱ्या या कथा, पुढे तात्पर्य रूपात शिळ्क राहतात. मात्र जाणत्या वयात लक्षात येणारे हे कथेतील तात्पर्य, संस्कारक्षम बालवयात मनाऱ्या पडळ्यावर ठसवण्यासाठी या अदभुतरम्यतेचाच आधार घ्यावा लागतो. त्यासाठी मुलांचे भावविश्व जपायला हवे.

राष्ट्रोन्नतीसाठी संस्कारक्षमता

जपानमधील एक घटना नेहमी ऐकण्यात येते. ती म्हणजे काही भारतीय जपानमधील रेल्वेमधून प्रवास करत असतात. त्यावेळी गाडी सुरु झाल्यावर एक वृद्ध मनुष्य आपल्या बँगमधून सुई दोरा काढतो आणि रेल्वेच्या डब्यातील फाटलेले सिटकव्हर शिवायला सुरुवात करतो. भारतीय त्याला विचारतात, की ते महाशय रेल्वे कर्मचारी आहेत काय? त्यावर त्या वृद्धाने दिलेल्या माहितीवरून त्यांना हे समजले की, ते आजोबा एक सामान्य प्रवासी आहेत आणि रोज त्याच डब्यातून प्रवास करतात. दोन दिवसापासून ते तुटलेले सीट कव्हर पहात आहेत. इतकी छोटी बाब रेल्वे कर्मचाऱ्यांना न सांगता रेल्वे माझ्या देशाची आहे, म्हणून देशाची मालमत्ता सुरक्षित ठेवण्याची जबाबदारी आपली पण आहे या जाणिवेतून घरून येतानाच सुईदोरा आणून ते फाटके सिटकव्हर शिवत होते. देश माझा! हा संस्कार जनतेच्या मनात ठासून भरलेला असेल तर तो देश उन्नतीचा मार्गावर अग्रेसरच असतो.

आज अनेक वेळा सरकारी धोरणांचा विरोध हा सरकारी मालमत्तांचा नाश करून केला जातो. अशा कृतीमुळे मोठ्या प्रयासाने सरकारने उभारलेल्या पायाभूत सुविधा उध्वस्त होतात. सरकारला पर्यायाने जनतेलाच तोटा सहन करावा लागतो. अशा कृती देशाच्या प्रगतीमधील अडथळा ठरतात. यासाठी स्वार्थाच्या कुंपणापलीकडे पाहणारा व्यापक दृष्टिकोन नव्या पिढीत निर्माण होणे गरजेचे आहे. आधी राष्ट्र नंतर मी ही भावना मुलांमध्ये निर्माण केली तर हेच देशाचे भावी नागरिक देशाच्या विकासासाठी आपले योगदान देतील.

संस्कार निर्मितीची साधने

मुलांना गोष्टी ऐकायला आवडतात. पूज्य साने गुरुजींच्या सर्व कथा या संस्कारक्षम आहेत. तशाच अरेबियन नाईट्स, पंचतंत्र, सिंहासन बत्तीशी, किशोर मासिकातील कथा. संतांच्या कथा, पौराणिक कथा, ऐतिहासिक कथा, असे कितीतरी बालसाहित्य आज उपलब्ध आहे. ते मुलांपर्यंत पोहचवण्याचे माध्यम आपण गुरुजनच असतो.

कृष्णधरल जमान्यातील चमत्कृतीप्रधान संतपट. ऐतिहासिक चित्रपट, बालवयात मुलांना आवर्जून दाखवले पाहिजेत. तसेच अनाथाश्रम, वृद्धाश्रम अशा सामाजिक संस्थाना वेळोवेळी भेटी देणे, अशा उपक्रमातून संस्कारक्षम बालमन आकार घेणार आहे आणि त्यांच्याच हातून देशाचे उज्ज्वल भवितव्य साकारणार आहे.

 **लेखक श्रीवाघेश्वरी विद्यालय,
निरावागज ता. बारामती जि. पुणे येथे
अद्यापक म्हणून कार्यस्थ आहेत.**

E mail : sanjaysagade72@gmail.com

माझी देशभक्ती

माधव धायगुडे, पुणे : ९९७०९४९६७४

लहान वयापासून देशभक्तीची बीजे रोवली गेली पाहिजेत. देशासाठी त्यांनी काहीतरी केले पाहिजे असे म्हणत असताना मुलांनी देशासाठी काय करावे, कोणत्या छोट्या छोट्या गोष्टी कराव्यात, कसे वागावे हे लेखक आपल्याला या लेखातून सांगत आहे. त्याची सुरुवात 'मी भारतीय' असे सांगणे अशी करूयात.

'मुलांनी देशसेवा केली पाहिजे, देशाविषयी अभिमान बाळगला पाहिजे', असे सर्व जण म्हणतात. देशासाठी प्राणांची आहुती दिली पाहिजे असे म्हणताना चटकन लढणारे सैनिक, व सैनिकी पेशा डोळ्यासमोर येतो. प्रत्येक जण काही सैन्यात जाऊ शकत नाहीत. सैनिक होऊ शकत नाहीत. देशसेवेसाठी लहान मुलांनी काय करावे कसे वागावे, ते आता पाहू.

विश्वास व आज्ञाधारकता

मुलांनी आपल्या वागण्यातून विश्वास निर्माण केला पाहिजे. घरी आपले आई-वडील, मोठी माणसे, शाळेत शिक्षक यांना पाल्यांबदल, विद्यार्थ्यांबदल असा विश्वास वाटला पाहिजे की त्याला एखादे काम सांगितले की ते होणारच. ते काम तो करणारच. हा विश्वास एकदम निर्माण होत नाही. तो छोट्या गोष्टींमधून निर्माण होतो. पाल्याच्या वागणुकीतून, काम करण्याच्या सर्वर्यांमधून निर्माण होतो. अगदी छोटी गोष्ट; जर मुलाला सांगितले की खेळायला गेल्यावर ७ वाजता घरी ये तर त्याने ७ वाजता स्वतःहून घरी आले पाहिजे. म्हणजेच हा विश्वास संपादन करायला आज्ञाधारकपणा असायला हवा. आपल्यापेक्षा मोठ्या माणासांना आपल्याबदल हा विश्वास वाटणे ही लहान मुलांची एक प्रकारे मोठ्याविषयीची निष्ठा, कुटुंबाविषयी निष्ठा आहे आणि पर्यायाने याचे रूपांतर देशाविषयीच्या निष्ठेत होते. एका दृष्टीने ही देशनिष्ठाच होय.

स्वच्छतेची सवय

आपल्या स्वतःला स्वच्छतेची सवय लावून घेतली पाहिजे. शाळेतील आपला बाक व बाकाखालची जागा, वर्ग यामध्ये कागदाचे कपटे, कचरा असता कामा नये. असला तर आपण उचलून लगेच केराच्या टोपलीत टाकला पाहिजे. घरी आपले स्वतःचे कपाट, दप्तर हे स्वच्छ असायला हवे. नीटेनेटके असायला हवे. या सर्वर्यांमधून घराचा परिसर, शाळेचा परिसर आणि थोडे मोठे झाल्यावर रस्ते, सार्वजनिक वाहतुकीची साधने, बस, रेल्वे याठिकाणी स्वच्छता कशी राहील याचा विचार केला जातो. आपण स्वतः रस्त्यात थुंकत नाही, कागदाचे बोळे टाकत नाही. यातून परिसर, गाव, शहर, रस्ते स्वच्छ राहतात. आरोग्य सुधारते. हीदेखील देशसेवाच होय. याची सवय ही लहानपणापासूनच हवी. स्वच्छता पाळणे ही मुलांनी केलेली देशसेवाच होय.

सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण

सार्वजनिक मालमत्ता म्हणजे सार्वजनिक बागा, उद्याने, सार्वजनिक वाहतूक, रेल्वे, बस, रस्ते इ. त्यावरील दिवे होय. ही सार्वजनिक मालमत्ता खराब होणार नाही, खराब करणार नाही हे ठरवणे व त्याप्रमाणे आचरण करणे हे सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे होय. बागेमध्ये गेल्यावर तेथील झाडांची

फुले, पाने न तोडणे, तेथे कचरा न करणे म्हणजे देशसेवा होय. बस, रेल्वेमधील आसने न फाडणे, त्यावर ब्लेड न चालवणे, रस्त्यांवर उभ्या असलेल्या वाहनांचे नुकसान न करणे म्हणजे देशसेवाच होय व देशाच्या संपत्तीचे जतन करणे होय.

ऐतिहासिक स्थळे, वारसा यांचे पावित्र राखणे

शहरांमधील, गावांमधील ऐतिहासिक वास्तू, गड, किल्ले यांचे पावित्र राखले पाहिजे. आपण पाहतो ते अशा ऐतिहासिक स्थळांच्या इमारतींवर खिळे, दगड यांच्या साहाय्याने स्वतःची नावे कोरण्याची वाईट सवय काहींना असते. ही स्थळे, किल्ले म्हणजे आपले पूर्वज व त्यांचा पराक्रम, इतिहासाची साक्ष यावर आपली नावे कोरून ती विटूप करणे म्हणजे एक प्रकारे देशद्रोहच होय. या स्थळांचे पावित्र राखणे ती आहेत तशीच सांभाळणे, जतन करणे, स्वच्छता राखणे म्हणजे देशभक्ती व देशसेवा होय.

अभ्यासाकडे लक्ष देणे

विद्यार्थी म्हणून आपण शिक्षण घेणे, शिक्षणाकडे लक्ष देणे, अभ्यास करणे हे अपेक्षित आहे. आपल्या आवडीचे शिक्षण घेऊन त्याचा मन लावून अभ्यास करणे, शिक्षक-पालक जे शिकवतील ते आत्मसात करणे, त्यामध्ये प्रावीण्य मिळविणे ही विद्यार्थी म्हणून केलेली देशसेवाच होय.

शरीर संपदा

कोणतेही काम करावयाचे म्हणजे शारीरिक संपदा उत्तम हवी. शरीराच्या तक्रारी असतील, तब्येत चांगली नसेल तर कामे करण्यात, अडथळा येतो. शरीरसंपदा उत्तम ठेवण्यास रोज योग्य तो व्यायाम करणे, मोकळ्या हवेत तासभर मैदानावर खेळणे, चौरस आहार घेणे यातून उत्तम शरीरसंपदा मिळते व त्यात सातत्य राहते. देशाच्या व इतरांच्या सेवेसाठी अशी शरीरसंपदा मिळविणे व कायम टिकविणे म्हणजे मुलांनी केलेली देशसेवाच होय.

आचार, विचार व भाषा

आपण जे पाहतो आजूबाजूच्या आपल्या संपर्कातील व्यक्तींचे निरीक्षण करतो, त्यांचे अनुकरण करण्याची सहजप्रवृत्ती असते. आपली वागणूक, आपले मित्र, सहकारी हे चांगले आचरण करणारे असले म्हणजे ज्यांच्या सहवासात आपलेही आचरण चांगले राहते. ज्यांचे आचरण चांगले असते त्यांचे विचार चांगले असतात. भाषा चांगली असते. नियमांविरुद्ध वागत नाहीत. वाहतुकीचे नियम पाळतात. शाळेची शिस्त आचरणात आणतात. नीटेन्टके व स्वच्छ राहतात. त्यांची भाषा अशुद्ध नसते. उच्चार स्पष्ट व स्वच्छ असतात. त्यांना चांगल्या सवयी असतात. आचरण, विचार आणि भाषा चांगली असणे हेही एका दृष्टीने देशसेवाच होय.

देशाविषयी अभिमान

आपल्या देशाचा आपल्याला अभिमान वाटायला हवा. आपल्या देशातील संस्कृती, परंपरा या आपल्याला माहीत असायला हव्यात. आपल्या ऐतिहासिक स्थळांची, वारसांची माहिती असायला हवी. ती आपल्याला अनोळखी व्यक्तींना, परदेशी व्यक्तींना सांगता यायला हवी. त्यांचा आपल्याला अभिमान वाटायला हवा. आपल्या परंपराविषयी, संस्कृतीविषयी अभिमान बाळगताना परदेशी व्यक्तीचा देश, त्याची संस्कृती यांचाही आपण अनादर करता कामा नये. अशी वागणूक असणे व स्वतःच्या देशाविषयी अभिमान बाळगणे ही देशनिष्ठा व देशसेवाच होय.

इतरांना मदत

आपल्या आजूबाजूच्या लोकांना, घरातील लोकांना आपल्याला शक्य तेवढी मदत करता आली पाहिजे. आपल्या आवाक्यात असेल त्याप्रमाणे, आपल्याला अवगत असलेल्या कौशल्यांचा वापर करून इतर लोकांना त्यांच्या अडचणीच्या प्रसंगी आपण मदत करावी. शेजारच्या आजी आजोबांना हव्या असलेल्या वस्तू आणून देणे, त्यांना मोबाईल वापरण्यास मदत करणे, त्यांची

बँकेतील कामे करणे असे आपण करू शकतो. दिवाळीत पणत्या रंगवून आकाशकंदिल करून जो खर्च आला तो घेऊन इतरांना देऊ शकतो. घरामध्ये आई-वडील मोठी माणसे यांची छोटी कामे करून त्यांना मदत करावी. ही अशी मदत करणे महणजे मुलांची देशसेवाच होय.

मी भारतीय

आपण आपले गाव सोडून दुसरीकडे गेलो, दुसऱ्या राज्यात गेलो, परदेशात गेलो की खूपदा तुम्ही कोण? असे विचारल्यावर राज्याचे नाव मी महाराष्ट्रीय, मी पंजाबी अशाप्रकारे उत्तरे येतात. काही वेळा धर्माचा आधार घेतला जातो. मी हिंदू, मी पारशी... याप्रमाणे तशीच काही वेळा जातींवरूनही आपल्याला उत्तरे मिळतात. पण आपल्याला पटकन 'मी भारतीय' असे उत्तर मिळत नाही.

खरे तर 'मी भारतीय' हे उत्तर अधिक योग्य ठरेल. यातून देशाभिमान दिसेल. प्रत्येकाता मी भारतीय आहे याचा अभिमान वाटला पाहिजे. सर्व जण समान. भारतीय आहेत. चला तर मग आता सर्व जण ठरवूयात सांगताना 'मी भारतीय' असे सांगायचे. हा माझा देशाभिमान. हीच माझी देशसेवा.

 लेखक सेवानिवृत्त प्राद्यापक असून, संशोधन व गणित विषयात अद्यापन करतात. मुलांबरोबर काम करण्याची आवड, स्काऊट संस्थेत कार्य करतात.

Email : madhavdhayagude@gmail.com

प्रतिक्षाद...

शिक्षण संक्रमण वाचताना खूप आवश्यक अशी माहिती मिळते. मी 'शिक्षण संक्रमण' नियमित वाचते. मे-जून या अंकातील मला सर्वच लेख आवडले; पण त्यातही वाचन हा विषय माझ्या आवडीचा असल्यामुळे मला डॉ. नागेश अंकुश यांचा 'वाचन' हा लेख व डॉ. नगिना माळी यांचा 'वाचनशक्ती' आणि अनिता खडके यांचा 'वाचन समृद्धी' असे तीन लेख विशेष करून आवडले. सोबतच विद्यार्थी पालकातील बदलते सहसंबंध या लेखामधील पालक-पाल्य सुसंवाद कसा असावा ही संपूर्ण माहिती खूप काही सांगून जाते. अगदी सरळ भाषेत पालक आणि पाल्य यांच्यातील सहसंबंध बिघडण्याची कारणे व पालक-पाल्य यांच्यातील संबंध दृढ होण्याची कारणे यांचा उलगडा केला आहे. वाचन सर्वांसाठी आवश्यक आहे. वाचनातून जगण्याची दिशा मिळते. वाचनामुळे वक्तृत्व विकसित होते.

शिक्षण संक्रमणाचा एखादा अंक उशिराने मिळाला तर माझी चौकशी सुरु होते. अंक कधी येणार, मागील वर्षीपासून शाळेला व कॉलेजला दोन अंक वाढवून दिले हा खूप छान उपक्रम संपादक मंडळाने राबविला. खरोखरच खूप-खूप अभिनंदन

शिक्षण संक्रमण या अंकामध्ये काही विद्यार्थ्यांच्या लेखास प्रसिद्धी देता येईल तर खूप छान होईल. त्या निमित्ताने विद्यार्थी त्यांच्या विद्यार्थी दशेतील प्रतिक्रिया व्यक्त करू शकतात, असे मला वाटते.

सौ. संगीता श्रीकृष्ण गोरडे

प्राचार्या, सीतारामजी गणोरकर ज्युनिअर कॉलेज पथोट अमरावती

अंजिंक्यतारा

डॉ. मंजूषा सावरकर, नागपूर : ९४२३४११२५६

संशोधकाला वय नसते. अगदी लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत कोणीही संशोधन करू शकते. आपण केलेल्या संशोधनाचे स्वामित्वहक्क (पेटंट) घेणे आवश्यकच असते. वयाच्या अवघ्या सव्वीसाव्या वर्षांपर्यंत जगभरातील अठरा पेटंट आपल्या नावावर करण्याचा विक्रम करणाऱ्या व थॉमस एडिसन आणि अल्बर्ट आईन्स्टाईन यांच्या विक्रमाशी बरोबरी करणाऱ्या भारतातील अंजिंक्य कोत्तावार यांच्या संशोधनांसंबंधीची माहिती लेखक या लेखातून देत आहेत.

अंजिंक्य....ज्याला कोणी जिंकू शकत नाही असा अंजिंक्य...दोस्तांनो, आज अशाच एका अंजिंक्य नायकाला आपण भेटणार आहोत...त्याला कोणी 'अंजिंक्यतारा' म्हणतात, तर कोणी 'श्री इडियट्स' चित्रपटातील रँचो... आशचर्य वाटलं ना! पण खरंच आहे हे. अगदी बालपणापासून ज्याला मनस्वी जगण्याचं आणि मनात आलेल्या प्रत्येक प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याचं जणू वेडच लागलेलं! असा हा मनाचा राजा म्हणजे अंजिंक्य रवींद्र कोत्तावार! काय बरं केलं या अंजिंक्यन? तर दोस्तांनो, अवघ्या सव्वीसाव्या वर्षी जगभरातील अठरा पेटंट आपल्या नावे करण्याचा विक्रम नोंदवून अंजिंक्यने केवळ विदर्भाचे किंवा महाराष्ट्राचेच नव्हे तर भारतभूमीचे नाव उज्ज्वल केले आहे.

आशचर्याची बाब म्हणजे अगदी किशोर वयापासूनच त्याच्या मनात संशोधनाचे बीज रुजले होते. विदर्भातील यवतमाळ जिल्हा म्हणजे बळीराजाच्या संवेदनशील, वेदनादायी करुण कहाण्यांचा प्रदेश ! या जिल्ह्यातल्या 'पाटणबोरी' या छोट्याशा गावात तिथल्या जनमानसात, गावशिवारात, असंख्य समस्यांच्या गर्तेत उत्तरे शोधत अंजिंक्य हिंडला, हुंडला आणि समस्या सुटेस्तोवर स्वतःशी धडपडला, त्यातूनच त्याच्यातल्या संशोधकाचा जन्म झाला... डोक्यावर दोन हडे, काखेत कळसा घेऊन

तोल सांभाळत माळ्यानातून कुटुंबीयासाठी दीड-दोन किलोमीटर अंतरावरून पाणी आणणारी गावमाऊली अंजिंक्यला दिसली आणि त्याने ग्रामीण भागातील लोकांसाठी देनशे लीटर पाणी विना कष वाहून नेण्यासाठी ड्रमची निर्मिती केली. समाजाच्या भल्याचे संशोधन हेच सर्वोत्तम संशोधन हे सिद्ध केले.

असंच एक खूळ अंजिंक्यच्या मनात इयत्ता सहावीत असताना शिरलं होतं. चहाची पत्ती दिव्याच्या वातीवर धरली तर त्यातून अधिक ठिणग्या पडतात, असं निरीक्षण त्याने नोंदवलं होतं. पुढे तो आसाममधील सिलधर येथील नेशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे उच्चशिक्षणासाठी (एम.टेक) गेला तेव्हा तेथील चहाच्या झाडांच्या फेकून दिल्या जाणाऱ्या पानांपासून त्याने बायोडिझेल तयार केले. म्हणजे लहानपणी डोक्यात शिरलेल्या प्रयोगाला चहाच्या बागांमध्ये गेल्यावर दिशा मिळाली आणि चहाच्या सत्तर टक्के वेस्टेज पानांपासून बायोडिझेल तयार करण्याचा त्याचा प्रयोग प्रत्यक्षात सिद्ध झाला.

जिज्ञासूवृत्तीच्या अंजिंक्यने वयाच्या अवघ्या सव्वीसाव्या वर्षात आपल्या नावावर अठरा पेटंट्सची नोंद केली. प्रख्यात शास्त्रज्ञ आईनस्टाइन यांनी वयाच्या पंचविसाव्या वर्षांपर्यंत सर्वाधिक पंधरा पेटंट्स आपल्या

नावावर केली होते; तर अंजिंक्यच्या नावावर पाच वर्षांत सोळा पेटंट प्राप्त केल्याबद्दल इंडियन बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्डमध्ये नोंदवले गेले. तसेच एका दिवसात चार पेटंट्स नोंदवणाऱ्या थॉमस एडिसन आणि अल्बर्ट आईनस्टाईन यांच्या विक्रमाशी अंजिंक्यने बरोबरी केली. सर्वाधिक अठरा पेटंट्स प्राप्त करणारा अंजिंक्य कोत्तावर हा देशातील पहिला युवक ठरला आणि ‘यंग अचिवर्स’ पुरस्कारासह अनेक पुरस्कार त्याने प्राप्त केले.

दोस्तांनो, तुम्हाला याचेसुदृधा आश्चर्य वाटेल की, पाठ्यपुस्तकाविना विषय शिकणे शक्य तरी आहे काय? परंतु अंजिंक्यने ते शक्य केले आहे. तो केवळ संशोधकच नाही तर त्याच्यात एक उत्तम शिक्षकदेखील दडला आहे. कर्नाटक येथे एका विद्यापीठात तो गेला असता त्याने तेथील अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांसाठी विज्ञानाधिष्ठीत अभ्यासक्रम सुरु केला होता. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांमध्ये प्रात्यक्षिकांवर हवा तसा भर देण्यात येत नाही ही खंत त्याला सलायची. अग्वेत त्याने ‘श्री इडियट्स’ चित्रपटातील संशोधकवृत्ती असलेला आमीर खानचा ‘फुंगसुक वांगडू’ म्हणजे लेहलडाखमध्ये प्रायोगिक शिक्षणाचे कार्य करणारे आणि रामन मॅगसेसे पुरस्कार विजेते सोनम वांगचूक यांची दोन वर्षांपूर्वी भेट घेतली आणि त्यांच्याच मदतीने नागपुरात ‘ज्ञान फाऊंडेशनची’ स्थापना केली. पद्मश्री डॉ. विजय भटकर, डॉ. प्रकाश आमटे, निशिकांत देशमुख, डॉ. अविनाश सावजी अशा मान्यवरांचा या फाऊंडेशनमध्ये समावेश आहे. अंजिंक्यने शालेय विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमाशी सुसंगत असा प्रात्यक्षिकांवर आधारित नवा अभ्यासक्रमच तयार केला. विद्यार्थी प्रात्यक्षिकांतून धडे गिरवतील अशी विविध पाचशे मॉडल्स त्याने तयार केली आहेत. राज्यातील सुमारे वीस हजार विद्यार्थ्यांना या माध्यमातून त्याने मार्गदर्शन केले असल्याचा दावा केला आहे तर

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी ‘प्रोजेक्ट ग्रंथ’ प्रकल्प सुरु केला आहे. सॉफ्टसेन्स टेक्नोसर्वचे संचालक डॉ. विशाल लिचडे यांच्या सहकार्यातून हा संशोधन विभाग सुरु केला आहे. त्यांच्याकडून अंध, अपंग, कुष्ठरोग्यांसाठी विविध उपयोगी उपकरणे तयार करून घेण्याचा अंजिंक्यचा मानस आहे. म्हणूनच... जिकडे वळती अल्प पाऊले, अशा पथावर चला जाऊया, हरणाऱ्याला घेऊन सोबत, अंजिंक्य झेंडा जगी लावूया... या पंथाचे तुम्ही पाईक आहात असा खास उल्लेख सन्मानाने अंजिंक्यसाठी केला जातोय.

यवतमाळच्या सूतगिरणीचे संचालक रविंद्र कोत्तावार व जिल्हा परिषद शाळेतील अध्यापिका क्षमा कोत्तावार या दाम्पत्याचा हा सुपुत्र. विशेष म्हणजे यवतमाळ जिल्ह्यातील पाटणबोरी या छोट्याशा गावात जिल्हा परिषदेच्या शाळेत या संशोधकाचं प्राथमिक शिक्षण झालं. ग्रामीण भागात मुलाला ठेवू नका असा अनाहूत सल्ला देणाऱ्या नातेवाईक, आप्तमित्र यांना अंजिंक्यने ‘एकलव्य’ होऊन आश्चर्याचा धक्काच दिला. *

- * वाहनाची कार्यक्षमता वाढवणारे इंजिन *
- * पेट्रोल + डिझेल इंजिन *
- * धावत्या गाडीतून वीजनिर्मिती
- * हायड्रोमेट्रीक ब्रेकिंग सिस्टिम *
- * इको फ्रेण्डली हिटींग अॅण्ड कूलिंग सिस्टीम फॉर कॅबिनेट
- * पोर्टेबल रिन्युएबल बॅटरी चार्जर युजिंग वाइड एनर्जी
- * इंटर्नल फंक्शन इंजिन *
- * लोणी काढण्याचे आधुनिक यंत्र *
- * एक्सिडेंटल आणि थेप्ट अलर्ट फॉर व्हेईकल *
- * अॅनिमल रिफेलंट *
- * डिजीटल बायोमेट्रिक वोटिंग सिस्टीम *
- * पोर्टेबल वॉटर प्युरिफिकेशन वॉटर बॉटल *
- * पाणीटंचाई विभागासाठी चाकाचे ड्रम
- * डोअर कम गेमिंग झोन फॉर किड्स रूम *
- * बॅटरी अॅपरेटेड टी.व्ही. *
- * वॉटर फिल्टर मेंब्रेन *
- * वॉशिंग आणि क्लिनिंग मशीन *
- * रेल्वेकरिता अतिरिक्त बर्थची व्यवस्था *
- * द्रव पदार्थाद्वारे विजेचे वहन.

अशी संशोधनाची मालिका देणारा हा विज्ञान वाटेवरचा अंजिक्य आपल्या संशोधनाचा उपयोग जनतेला व्हावा अशी प्रामाणिक इच्छा बाळगतो. ‘गलेलठु पगाराच्या अनेक ऑफर्स माझ्याकडे अगोदरपासूनच होत्या मात्र माझे व्हिजन स्पष्ट होते. शिवाय मी जवळून लोकांच्या समस्या पाहिल्या आहेत. या संशोधनाचा उपयोग जनतेला व्हावा यावर भर राहणार आहे’ असे तो सांगतो.

अंजिक्यला प्रश्नांची उत्तरं द्यायला आणि किशोरांशी बोलायला खूप आवडत. तुमच्यापैकी कुणाला या पेटंटवीराशी बोलायचं असेल तर नक्की

११-७७०९०२५५३३ या भ्रमणध्वनी क्रमांकावर संपर्क साधा. तुम्हाला नक्कीच आनंदानुभूती येईल. चला तर मग थेट-भेटू, बोला एका संशोधकाशी आणि कळवा तुम्हाला काय वाटलं.

 लेखिका या निप. (मा.शा.)

पत्रवर्धन माध्यमिक व कनिष्ठ

महाविद्यालय, सीताबर्डी, नागपूर येथे

माजी प्राचार्या आहेत.

Email : dr.manjusha11@gmail.com

प्रतिक्षाद...

सप्रेम नमस्कार,

मी व माझे सहकारी मित्र शिक्षण संक्रमण मासिकाचे नियमित वाचक आहेत. शिक्षण संक्रमण अंक वाचत असताना शिक्षकांच्या ज्ञानात व अनुभवात भर पडत असते. तसेच शाळेत राबवलेले उपक्रम, नवोपक्रम, पद्धती व नवनवीन संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर घालणाऱ्या आहेत, अध्ययनासाठी प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. या मासिकातील लेख हे शिक्षक विद्यार्थ्यांशी निगडित, मैत्री करणारे, ज्ञानवर्धक, अध्यापन पूरक आहेत. माहे मे-जून २२ चा जोड अंक जास्त आवडला. मासिकातील अतिशय महत्त्वपूर्ण लेख वाचायला मिळाले.

अंकामध्ये ‘अंतराळातील मानवी उगम’ हा डॉ.संजय ढोले यांचा लेख पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या मर्यादा व आकाशगंगा याबाबत विस्तृत वैज्ञानिक दृष्टी देणारा व उपयुक्त आहे. ‘वाचन’ हा डॉ. नागे यांचा लेख, वाचन हे जगण्यासाठी सकारात्मक उर्जा देते व संकटावर कशी मात करते हे सहज सांगणारा हा लेख. कारण आजकाल लोकांमध्ये वाचन काही प्रमाणात कमी झालेले आहे. ‘समाज शिक्षक साने गुरुजी’ हा डॉ.दिलीप गरुड यांचा लेख साने गुरुजींचे विविध क्षेत्रांत महनीय कार्य, संस्कार यांची शिदोरी आहे. साने गुरुजी शिक्षकच नव्हते तर स्वातंत्र्य सैनिक, लेखक, कवी, संपादक, पत्रकार, कामगार नेते, उत्कृष्ट बालसाहित्यिक, कथानिवेदक व उत्तम समाजसेवक होते. श्यामची आई हा त्यांचा संस्काराचा मोठा वारसा आहे. विचारांचा जागर असलेला प्रेरणा देणारा विद्यार्थी, शिक्षक, पालक प्रिय हा लेख खूप आवडला.

या प्रातिनिधिक लेखांसोबतच सर्वच लेख उपयुक्त व वाचनीय आहेत. प्रत्येक महिन्याचा अंक आपले वेगळेपण जपत आहे. त्यामुळे आम्ही दर महिन्याला मासिकाची आतुरतेने वाट पाहत असतो. अंक एकदा वाचल्यानंतर आनंद व समाधान मिळते. संपादक मंडळ हे नेहमीच चांगल्या व उपयुक्त लेखांची निवड करून अंक प्रसिद्ध करतात. तेव्हा मा. संपादक व संपादक मंडळ सदस्य व कर्मचाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार. शिक्षण संक्रमण मासिकाने आपले वेगळेपण जपावे हीच अपेक्षा.

शुभेच्छा ! धन्यवाद !!

एस.डी.दामोदरे
अमरावती

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ,
बालभारती, सेनापती बापट मार्ग, पुणे - ४११००४.

परिपत्रक

विषय : पाठ्यपुस्तक मंडळाने नव्याने प्रकाशित केलेल्या स्वाध्यायपुस्तिका व प्रात्यक्षिक नोंदवहींबाबत...

संदर्भ : अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन, शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग, मंत्रालय मुंबई यांचे पत्र क्रमांक

पुस्तक-२०२१/प्र.क्र.१७/एसडी-६ दिनांक ०४.०३.२०२२.

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ पासून बालभारती मार्फत नव्याने प्रकाशित होणाऱ्या स्वाध्यायपुस्तिका व प्रात्यक्षिक नोंदवहींची माहिती या परिपत्रकाद्वारे कळविण्यात येत आहे.

उपरोक्त संदर्भिय पत्रान्वये शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ पासून पाठ्यपुस्तक मंडळामार्फत इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १२ वीच्या मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या स्वाध्यायपुस्तिका नव्याने प्रकाशित करण्यास तसेच इयत्ता ७ वी ते इयत्ता १२ वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी कार्यपुस्तिकेची (प्रात्यक्षिक नोंदवही) निर्मिती करण्यास शासनाने मान्यता दिलेली आहे.

इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १२ वीच्या स्वाध्यायपुस्तिका या पाठ्यपुस्तकांवर आधारित असून लेखनाचा सराव करणे तसेच बोर्ड परीक्षा सरावाच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त साहित्य आहे. तसेच इयत्ता ७ वी ते इयत्ता १२ वीच्या प्रात्यक्षिक नोंदवहीमध्ये प्रयोग दिलेले असून शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांनी या संबंधीची निरीक्षणे प्रात्यक्षिक नोंदवहीमध्ये नोंदवणे व शिक्षकांकडून तपासून घेणे अपेक्षित आहे. सदर स्वाध्यायपुस्तिका व कार्यपुस्तिका विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असून राज्यातील सर्व विद्यार्थ्यांना याबाबत माहिती असणे आवश्यक आहे.

- १) इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १२ वीच्या विद्यार्थ्यांकरीता स्वाध्यायपुस्तिका नव्याने प्रकाशित करण्यात आलेल्या असून पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या सर्व विभागीय भांडारामध्ये व नोंदणीकृत पुस्तकविक्रेते यांचेकडे उपलब्ध आहेत.
- २) इयत्ता ७ वी ते इयत्ता १२ वीच्या विद्यार्थ्यांकरीता कार्यपुस्तिका (प्रात्यक्षिक नोंदवही) पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या सर्व विभागीय भांडारामध्ये व नोंदणीकृत पुस्तकविक्रेते यांचेकडे उपलब्ध आहेत.
- ३) पाठ्यपुस्तक मंडळाने अत्यंत माफक किंमतीत (रु. ५०/- मध्ये) सर्व विषयांचे इयत्ता १ ली ते इयत्ता १० वीपर्यंत इयत्तानिहाय ई-साहित्य (ई-बुक) तयार केले असून सदर साहित्य मंडळाच्या ई-बालभारती या अँपवर सर्वांसाठी उपलब्ध आहे. सदर अँप प्ले-स्टोअरवरून डाउनलोड करून अथवा पाठ्यपुस्तकांमध्ये दिलेला QR कोड स्कॅन केल्यास सदर अँपवर सदर ई-साहित्य (ई-बुक) वरीलप्रमाणे नाममात्र शुल्कामध्ये विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होईल.

वरीलप्रमाणे नव्याने प्रकाशित झालेल्या स्वाध्यायपुस्तिका व प्रात्यक्षिक नोंदवही तसेच ई-बुक याबाबतची माहिती बालभारतीच्या balbharti.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. उपरोक्तनुसार राज्यातील शासकीय शाळा, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा, शासन अनुदानित, विनाअनुदानित व स्वयं अर्थसहाय्यीत शाळांमधील विद्यार्थी व इतर सर्व संबंधितांना सदर दर्जेदार साहित्याचा उपयोग करण्याबाबतचे आवाहन करण्यात येत आहे.

क्रमांक : व/ड/६/ १७९५

दिनांक : ०१.०६.२०२२

(कृष्णकुमार पाटील)

संचालक,

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

* प्रकटन *

शिक्षण संक्रमण हे मंडळाचे प्रमुख प्रकाशन असून, शैक्षणिक स्तरावरील सकारात्मक बदलाची नोंद घेणारे हे प्रमुख व्यासपीठ आहे. यामध्ये शिक्षणक्षेत्रातील विविध घडामोडी यांची माहिती उपलब्ध करण्यात येते. तसेच यामध्ये विविध लेखक आणि विषयतज्ज्ञांचे विविध विषयावरील अभ्यासपूर्ण लेख छापण्यात येतात. सदर प्रकटनाव्दारे महाराष्ट्र राज्यातील मान्यताप्राप्त माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा / कनिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षकांना जाहीर आवाहन करून मंडळाच्या शिक्षण संकमण अंकासाठी विषयशिक्षक / विषयतज्ज्ञांकडून विविध विषयांवरील अभ्यासपूर्ण लेख मागविण्यात येत आहेत. शिक्षण संकमण अंकासाठी करून प्रसिध्द करण्यात येणाऱ्या प्रत्येक लेखासाठी मंडळाने निर्धारित केलेले मानधन RTGS / NEFT / व्दारे देण्यात येईल.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे प्रकाशन ‘शिक्षण संकमण’ ह्या मासिकासाठी पात्र आणि इच्छुक चित्रकला शिक्षकांकडून नावे आणि शैक्षणिक / व्यावसायिक पात्रतेची माहिती मागविण्यात येत आहे. ‘शिक्षण संकमण’ अंकासाठी प्राप्त झालेल्या माहितीमधील शिक्षकांकडून मुख्यपृष्ठ व मलपृष्ठासाठी अंकाच्या अनुषंगाने स्वतःची चित्रे वेळावेळी मागविण्यात येतील. ‘शिक्षण संकमण’ अंकामध्ये छापून येणाऱ्या प्रत्येक चित्रासाठी मंडळाने निर्धारित केलेले मानधन RTGS/NEFT व्दारे देण्यात येईल.

मंडळाकडे सादर करण्यात येणारे लेख आणि चित्र हे स्वतःचे असले पाहिजे. लेखक आणि चित्रकारांनी त्यांचे लेख आणि चित्रे पोस्टाडवारे / समक्ष पाठवावे; तसेच मंडळाचे अधिकृत संकेतस्थळ www.msebshse.ac.in आणि <http://shikshansankraman.msebshse.ac.in> या संकेतस्थळांचा उपयोग करण्यात यावा.

डॉ. अशोक भोसले

सचिव

राज्यमंडळ, पुणे ४.

दिनांक २७ जून, २०२२

राज्यमंडळ पुणे ४.

मा. श्री. रणजित सिंह देओल, सचिव, शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग, महाराष्ट्र राज्य व
मा. श्री. सुरज मांढे, आयुक्त शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य व
इतर सर्व संचालक यांची राज्य मंडळ कार्यातिथास भेट व मार्गदर्शन - प्रसंगाची क्षणचित्रे...

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th July, 2022
Date of Posting - 26th July, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.न. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९
बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटागे, मांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७
ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com
वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>
<http://shikshansankraman.msbshse.ac.in>

stamp

प्रति
